II. BEWONINGSGESCHIEDENIS TOT 1765

R.H. Alma

II.1. Inleiding

De geschiedenis van de woonwijk De Hunze is die van de boerderij 'Elba' of, zoals zij in de zestiende eeuw genoemd werd, 'Syssemaheerd'. Wie door De Hunze loopt, loopt over het land wat al bij deze boerderij hoorde sinds de vijftiende eeuw. Aan de bewoningsgeschiedenis van de meeste boerderijen lijkt weinig eer te behalen. Beroemde staatslieden of geleerden zal men er zelden aantreffen en bij het beperkte bronnenmateriaal dat de provincie Groningen biedt, heeft men weinig kans dat men de bewoners vóór de achttiende eeuw aan de vergetelheid kan ontrukken. Wat we bewoningsgeschiedenis noemen, zal dan ook niet veel meer zijn dan een vrij korte lijst van eigenaars en gebruikers met als meest dramatische hoogtepunten de afsplitsing van een perceeltje of de bouw van een nieuwe schuur. Ook de boerderij 'Elba' lijkt hier geen uitzondering op: op grond van de naam zou men geneigd zijn de geschiedenis in 1814 te laten aanvangen, in de hoop dat een smeuïg verhaal over de ontsnapping van een Franse keizer de lijst van namen en jaartallen kan verlevendigen. Kortom, niemand zou het in zijn hoofd halen tientallen bladzijden te vullen met de geschiedenis van die ene boerderij ten noorden van Groningen, ware het niet dat bij de aanleg van de woonwijk De Hunze op de plaats van de boerderij resten van een middeleeuws steenhuis aangetroffen werden. Als men door de De Klerkstraat wandelt, loopt men dwars over de resten van het steenhuis dat in de Middeleeuwen boven de omliggende weilanden uit torende.

In geen enkele middeleeuwse bron vinden we met zekerheid dit steenhuis vermeld. Dat uiteindelijk nog iets te vertellen is over de locatie, is mogelijk door de uit latere bronnen bekende gegevens te combineren, terug in de tijd te plaatsen en in een historisch kader in te passen. Deze noodzakelijke, maar omslachtige methode heeft wel nadelige gevolgen voor de leesbaarheid van dit hoofdstuk: we zullen ons verhaal daardoor niet strikt chronologisch kunnen houden; regelmatig zullen we gegevens uit latere tijd aanhalen om vroegere gebeurtenissen te reconstrueren. Ook zullen we een enkele keer vondsten aanhalen die in de andere hoofdstukken beschreven worden als aanvulling op schriftelijke gegevens. Natuurlijk is het niet de bedoeling het hele boek samen te vatten in dit hoofdstuk; wel hopen we dat de lezer aangespoord wordt zich te verdiepen in de beschrijvingen van de vondsten in de andere hoofdstukken om zo meer inzicht te krijgen in de geschiedenis en het dagelijkse leven van de oudere bewoners van De Hunze. We beperken ons hierbij tot de periode tot 1765, toen het land door de provincie aan particulieren werd verkocht. De vroegste geschiedenis levert namelijk het grootste - en interessantste - deel van de archeologische vondsten op en verdient de meeste toelichting. Uit de opgravingen bleek dat ook de sloop van de oude, zestiende-eeuwse boerderij rond dit jaar moet liggen, waarmee een geschikt eindpunt geboden wordt.

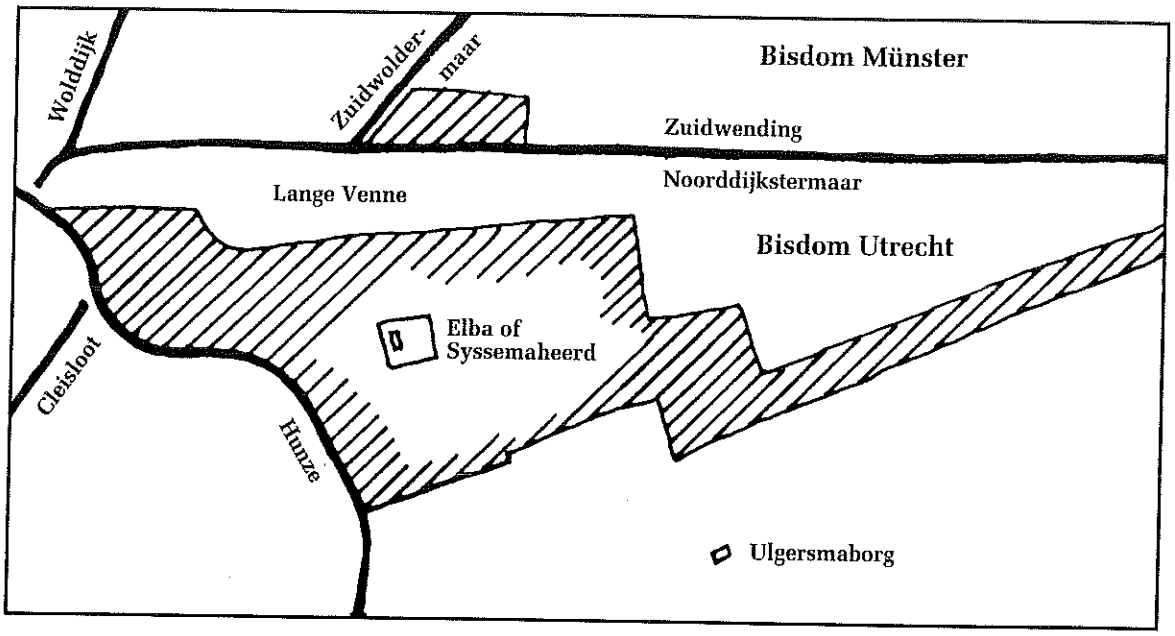

Afb. II.1. Situatieschets van de ligging van 'Elba' in de late Middeleeuwen. Gearceerd is het land dat in 1731 bij de boerderij hoorde.

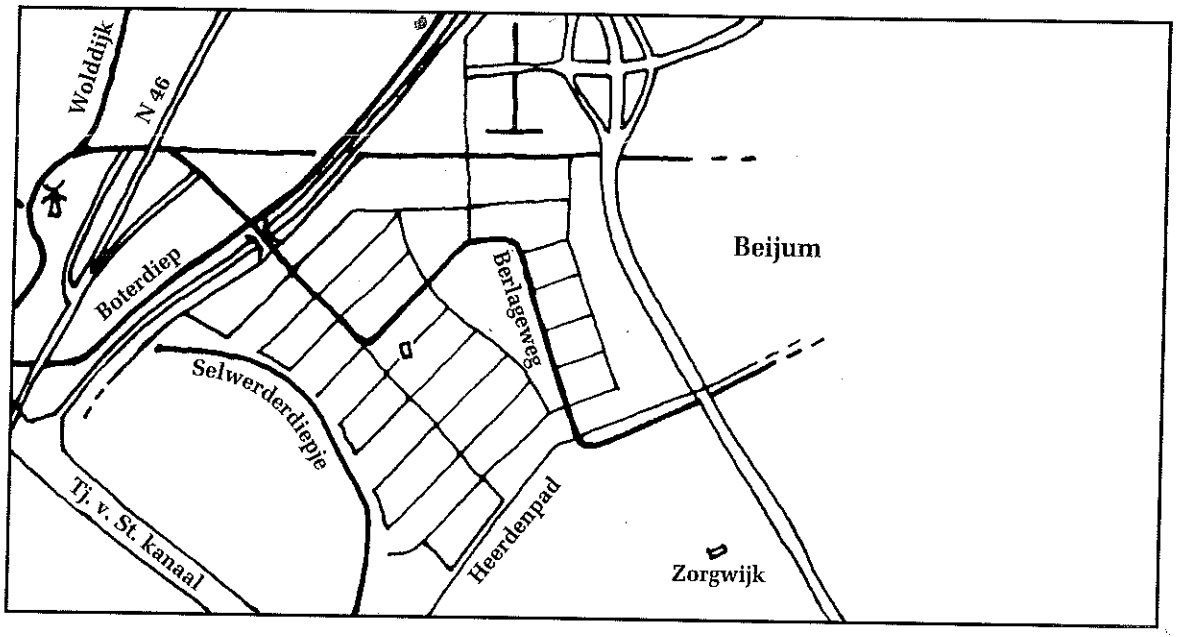

Afb. II.2. Hetzelfde gebied in 1994. De ligging van het oude steenhuis, nu onder de De Klerkstraat, is aangegeven

II.2. De ligging van 'Elba'

De boerderij 'Elba' lag op een opmerkelijke plaats. Ten noorden liep vanaf Noorderhogebrug pal oostwaarts een dijk, Zuidwending genaamd, waarlangs het Noorddijkstermaar liep. De Zuidwending is nog te herkennen in de loop van een deel van de Groningerweg, de Beijumerweg en een langwerpige vijver die Beijum in tweeën snijdt. Niets wijst nog op het belang van dit landschapselement in de Middeleeuwen, toen de Zuidwending niet alleen de grens van het kerspel Noorddijk met Zuidwolde en Beijum vormde, maar ook de grens van het Gorecht met Hunsingo en de grens tussen de bisdommen Utrecht en Munster: tot de herindeling van 1559 behoorde de stad Groningen met het Gorecht tot het bisdom

Utrecht, terwijl de Ommelanden met Achtkarspelen onder het bisdom Munster ressorteerden. Hieronder zullen we nog het belang van deze grens voor de geschiedenis van 'Elba' zien. Ten oosten en zuiden liep de rivier de Hunze, thans niet meer dan een stilstaande sloot, maar in de Middeleeuwen een onbetrouwbare buurvrouw voor hen die langs haar woonden, die met behulp van dijken in bedwang gehouden moest worden. Daarnaast vormde de Hunze ook een niet onbelangrijke grens, namelijk die tussen de jurisdictie van de stad Groningen, waar de stedelijke raad de scepter zwaaide, en het gerecht van Selwerd. Over dit laatste gebied sprak de ambtman van Selwerd recht, van oorsprong een bisschoppelijke ambtenaar, wiens benoeming door de bisschop van Utrecht in 1460 aan de stad Groningen werd overgedragen. Het middeleeuwse steenhuis, de voorganger van de boerderij 'Elba', lag dus in een hoek, net buiten de jurisdictie van Groningen, maar nog juist binnen het bisdom Utrecht.

Afb. II.3. De Hunze in de twintigste eeuw, gezien naar het noordwesten in de richting van Noorderhogebrug. a en b: in de dertiger jaren, vlak vóór het graven van het Van Starkenborghkanaal; c: in 1994 met aan de rechterkant de woonwijk De Hunze. a en b: Gemeentearchief Groningen, stamnrs. 14684 en 14685.

De nabijheid van het snijpunt van deze grenzen was niet de enige bijzonderheid aan de ligging van het steenhuis. Op deze plek kwam namelijk ook een aantal voorname land- en waterwegen samen. De belangrijkste hiervan is natuurlijk de Hunze. Niet voor niets ontleent de woonwijk aan deze rivier haar naam. Het is thans aan de overgebleven sloot niet meer te zien dat de Hunze in de Middeleeuwen een grote rol speelde. Vóór de kanalisering van de Hunze, die vanaf de veertiende eeuw goed op gang kwam, en de aanleg van de dijken langs de rivier kon de aanvoer van Drents water de bewoners van Noorddijk en de kerspelen ten

zuiden daarvan grote last bezorgen. De aanleg van de Hunzedijken betekende een grote verbetering voor de waterhuishouding. De dijken werden bovendien gebruikt als landweg voor de verbinding met Noorderhogebrug en vandaaruit naar het noorden of naar de stad[1].

Met de aanleg van de oostelijke Hunzedijk waren de afwateringsproblemen niet voorbij. Ja, zelfs tot het eind van de achttiende was de waterstand verre van gunstig, met name van de herfst tot diep in het voorjaar, wanneer het water in het Boterdiep hoog stond en de maren de landerijen overstroomden. In het Boterdiep lag toen namelijk nog geen schutsluis of dijk die het water kon tegenhouden. Veel landerijen in Noorddijk waren bij tijd en wijlen drassig en daarom weinig waard[2].

Langs de kronkels van de Hunze ontstond een groot aantal tichelovens: de klei die daar gewonnen werd, was zeer geschikt voor baksteenfabricage. Zo lag ten zuiden van 'Elba' aan de Groninger kant van de Hunze het stedelijke tichelwerk, waarvandaan een weg naar het Boterdiep liep[3]. Tussen de Hunze en de Bedumerweg herinnert in 1592 nog de naam 'Ovenvenne' aan een dertiende-eeuwse tichelbakkerij, die in de vijftiger jaren bij de aanleg van het industrieterrein De Hoogte tevoorschijn kwam[4].

Afb. II.4. Het enige niet gedempte stuk van de oude Cleisloot, later Boterdiep.

Vanuit de stad liep, net als thans, de Bedumerweg of Cleiweg, die bij Noorderhogebrug op de Hunze uitkwam. Ten zuidoosten daarlangs liep het Boterdiep of Cleisloot, die door middel van een grondzijl (een ondergrondse sluis) op de Hunze aansloot. Van het oude Boterdiep is nu nog slechts één stukje over in de vorm van een vijver langs de Soendastraat. Vanuit Noorderhogebrug loopt naar het noorden de Wolddijk, die bij Westerdijkshorn naar het oosten ombuigt en verder langs Bedum loopt. Het gebied dat door de Wolddijk beschermd werd, heet Innersdijk en omvatte in de Middeleeuwen de parochies Bedum, Westerdijkshorn, Zuidwolde, Noordwolde en Beijum. Aan de zuidzijde werd dit gebied beschermd tegen het Hunzewater door de reeds eerder genoemde Zuidwending. De naam Zuidwending vindt men in Groningen vele malen terug, als dijk of buurtschap. De naam heeft niets met de windrichting 'zuid' te maken, maar met 'zijd(e)' in de betekenis van kant[5]. Dat verklaart ook dat we nergens een Noordwending terugvinden. Vanuit het Noorddijkstermaar, dat langs de Zuidwending liep, strekte even ten noorden van 'Elba' het Zuidwoldermaar in de richting van Zuidwolde en Bedum. Verder strekte vanaf Noorderhogebrug in noordwestelijke richting een kanalisering van de Hunze, 't Maar genaamd, die zich bij de boerderij Nadorst weer bij de oude loop van de Hunze voegde. Langs 't Maar liep de Geuzenweg, die zo een verbinding tussen Noorderhogebrug en de weg naar Adorp en Winsum vormde[6].

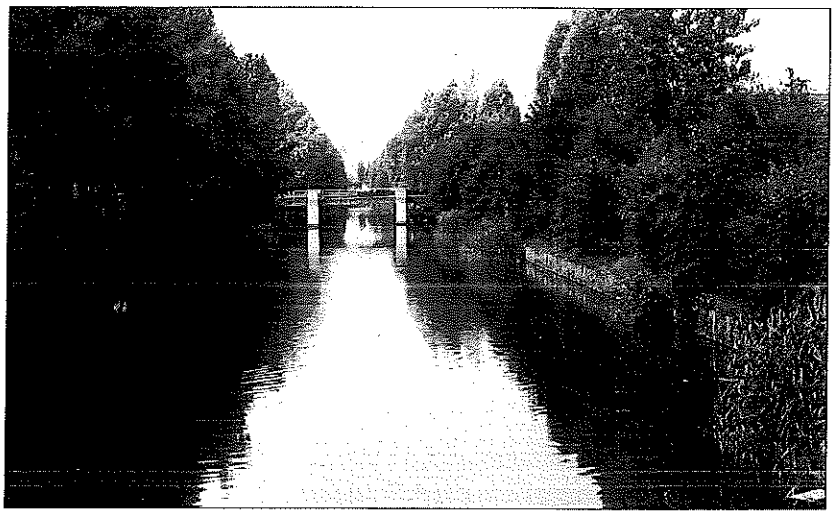

Afb. II.5. Ook in Beijum is de loop van de Zuidwending en het Noorddijkstermaar nog steeds zichtbaar. De linkerkant hoorde tot 1559 tot het bisdom Utrecht. Aan de rechterkant, in de Middeleeuwen bisdom Munster, ligt thans de straat Munsterheerd, maar dit is helaas toeval.

Op de plaats waar nu Noorderhogebrug ligt, lag vanouds de St.-Walfridusbrug, die volgens de legende door de Bedumer heilige Walfridus gebouwd was om zijn gang naar de Martinikerk in Groningen te vergemakkelijken. Van deze tiendeeeuwse heilige werd in de late elfde of begin twaalfde eeuw een levensbeschrijving vervaardigd, die hierover schrijft: "Hoewel hij het Latijn niet machtig was, bezocht hij regelmatig vol ijver de kerk. Niet weerhouden door de grote afstand en de moeilijke begaanbaarheid van de weg ging hij dagelijks blootsvoets naar het rijke dorp dat Groningen heet. Omdat evenwel een daar stromende rivier met zijn wisselende waterstand de gang van de dienaar Gods dikwijls hinderde bouwde hij een brug die tot op de dag van vandaag Walfridusbrug heet en die door zijn opvolgers naar erfrecht wordt onderhouden"[7]. Aan Walfridus wordt traditioneel ook de aanleg van de Wolddijk toegeschreven, maar dit kan niet juist zijn: de Wolddijk zal pas in de late twaalfde of vroege dertiende eeuw zijn aangelegd, een aantal eeuwen na Walfridus[8].

De Walfridusbrug gaf vanuit Groningen toegang tot het noordoosten van de Ommelanden. Alle verkeer naar Bedum en de streek daarachter ging over deze brug, vanuit de Ebbingepoort langs de Bedumerweg (in de vijftiende eeuw ook wel Walfridusweg genaamd[9]), over de brug en vervolgens verder over de Wolddijk of langs het Zuidwoldermaar. Over water volgde men ongeveer dezelfde route: door het Boterdiep of Cleisloot tot aan de grondzijl bij de Hunze. Daar moesten de goederen overgeslagen worden naar het Zuidwoldermaar. In deze richting werd turf naar het noordoosten van de provincie vervoerd; in omgekeerde richting bereikten agrarische produkten uit Hunsingo de markt in de stad Groningen[10].

Het overslaan van goederen over de Hunzedijken en de Zuidwending was vanzelfsprekend erg onhandig. In de tijd dat de watertoevoer door de Hunze nog groot was en sterk wisselde, was er echter geen andere mogelijkheid: om periodieke overstromingen te voorkomen mochten de Hunzedijken niet doorbroken worden. Na de aanleg van het Schuitendiep ten zuidoosten van de Stad in de dertiende of veertiende eeuw verwerd de Hunze tot een onbeduidend stroompje. De Hunzedijken konden toen zonder probleem afgegraven en voor andere doeleinden gebruikt worden. Vandaar dat in 1611 het Boterdiep eindelijk doorgetrokken kon worden. De overtomen werden opgeruimd en voortaan kon men vanaf de stad ongehinderd via het Boterdiep langs Noorderhogebrug naar het noorden doorvaren[11]. De merkwaardige hoek in het oude Boterdiep, die thans nog te zien is

in de weg door Noorderhogebrug, is daar het gevolg van: eigenlijk voer men door vier oude waterlopen: de Cleisloot uit, naar links door de Hunze, rechtsaf een stukje Noorddijkstermaar en dan linksaf het Zuidwoldermaar op.

Afb. II.6. De demping van de bocht in het Boterdiep in Noorderhogebrug in de dertiger jaren. Bij de aanleg van het Van Starkenborgkanaal werd het Boterdiep doorgetrokken, ongeveer waar nu de snelweg loopt. Bij de aanleg van de autoweg werd deze afsnijding iets naar het oosten verplaatst, waar het Boterdiep nu nog steeds loopt. Gemeentearchief Groningen, stamnummer 12202.

De landerijen in de buurt van Noorderhogebrug worden in de zestiende eeuw dikwijls aangeduid als liggende bij Caterscruis. Ook 'Elba' komt met deze specificatie van de ligging voor. De betekenis van de benaming wordt duidelijk uit de bekende oorkonde van 1 oktober 1405, waarin de bisschop aan de stad Groningen de jurisdictie van die stad voor honderd jaar verpacht. Hierbij wordt de grens van het gebied omschreven als "binnen der stad ende buten den muren zuedwart tot der stede toe, daer men dat vredecruce plecht te setten in den vryen markede, ende als dat van oeldes gheghaen heeft ten oesten, ten westen ende ten noerden"[12]. Het kruis gaf aan dat ten tijde van de Vrijmarkt de bezoekers extra bescherming genoten binnen het gebied dat door de kruisen was afgebakend[13]. Op de kaart van Jacob van Deventer is een dergelijk kruis aan de Hereweg bij Helpman nog afgebeeld. Daar de boeren en kooplieden die ter markt kwamen over de Walfridusbrug, het Groninger gerecht betraden, stond daar ook een dergelijk kruis: Caterscruis[14]. De naam zal wel van latere tijd zijn, toen de stad-Groninger familie Cater bezittingen in die buurt had[15]. Bij Caterscruis lag in 1504 een kapel, doch aan welke zijde van de Hunze is niet bekend[16].

Daarmee zijn alle land- en waterwegen die bij 'Elba' samenkomen, genoemd. Het zal de lezer niet verwonderen dat deze bijzondere ligging in de geschiedenis van het steenhuis en de boerderij een voorname rol speelde. Slechts één buurman is nog ongenoemd gebleven, namelijk die aan de zuidoostzijde. Hier lagen in ieder geval vanaf de vijftiende eeuw de uitgestrekte bezittingen van de familie Ulger, naar wie de Ulgersmaborg genoemd is. De naam is tegenwoordig gehecht aan een woonwijk van Groningen, maar de plek van de oude borg is ook bewaard, thans genaamd 'Zorgwijk' en gelegen langs de oostelijke ringweg[17].

II.3. Het steenhuis

Het valt niet mee om het overzicht te houden over alle veranderingen die de afgelopen eeuwen rond Noorderhogebrug hebben plaatsgevonden. De conclusie mag echter wel duidelijk zijn: de aanwezigheid van een steenhuis op deze strategische plek hoeft ons niet meer te verbazen. De bewoner van het huis kon in tijden van oorlog zowel de landweg als de waterweg vanuit Groningen naar het noordoosten van de provincie beheersen. Het feit dat het steenhuis juist buiten de jurisdictie van de stad Groningen lag, ontnam aan de stedelijke raad de mogelijkheid om de bewoner in de uitbreiding van diens positie, bijvoorbeeld door versterking van het huis met grachten of dikkere muren, te beknotten.

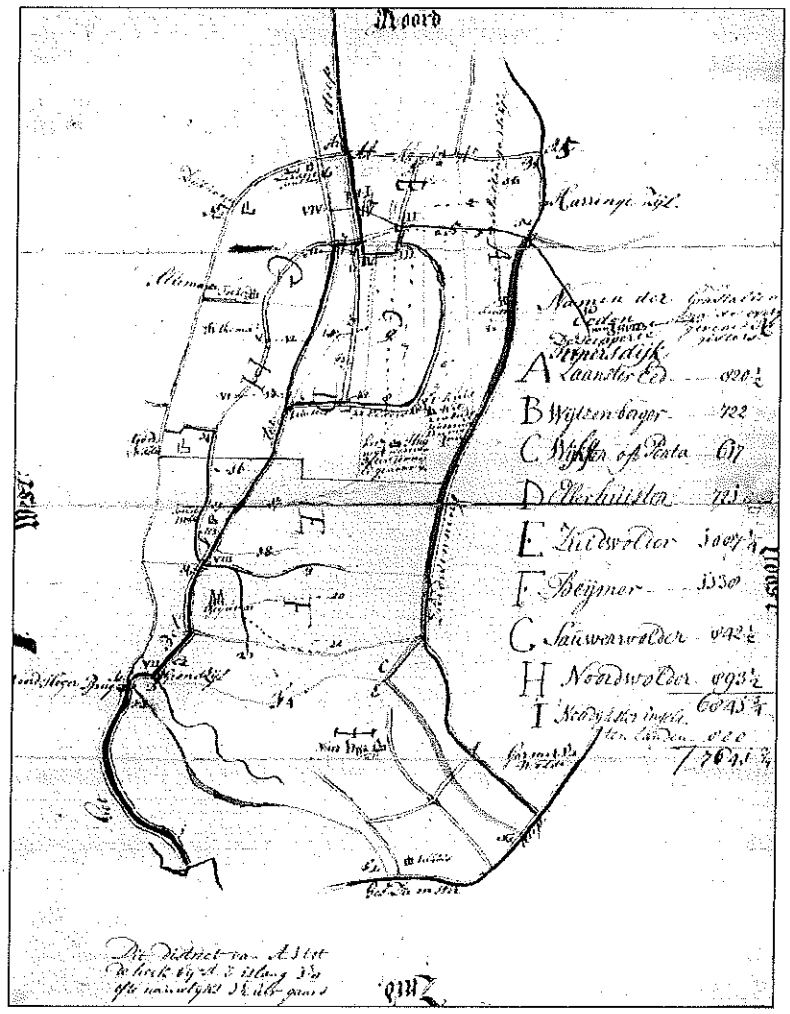

Afb. II.7. Schetskaart van de scheppérij van Innersdijk, met vermelding van de oppervlakte der verschillende zijleden, vermoedelijk in 1756. De situatie rond Noorderhogebrug is niet geheel correct weergegeven. Rijksarchief Groningen, stamnummer 1195.

Wel is er een groot verschil met borgen zoals we die in de Ommelanden kennen. De bewoners van die borgen hadden meer dan alleen de militaire macht in de vorm van een sterk steenhuis. Zij beschikten namelijk ook over een aandeel in de juridische macht. Het recht om het ambt van redger (rechter) te bekleden wisselde jaarlijks en ging rond over een aantal boerderijen. In later tijd kon het ook los van de boerderij verhandeld worden en trokken door vererving of aankoop borgbewoners een groot deel van dergelijke zogenaamde 'ommegangen' aan zich. Omdat 'Elba' in het Gerecht van Selwerd lag, waar de ambtman door de bisschop van Utrecht werd benoemd, hadden de bewoners niet op grond van hun bezit een aandeel in de jurisdictie. Ook op waterstaatkundig gebied waren aan 'Elba' geen heerlijke rechten verbonden: in 1555 wordt tenminste vermeld dat de zijlrechter van de Noorddijkster zijleed, de waterstaatkundige eenheid waar 'Elba' onder viel, om de twee jaar gekozen werd door de ingelanden[18]; in andere zijleden ging het zijlrechterschap om langs de boerderijen, zoals het redgerschap.

Zoals vermeld zijn er geen expliciete vermeldingen van het steenhuis gevonden. Om het gebouw te kunnen plaatsen moeten we daarom gebruik maken van latere gegevens. In 1446 is 'Elba' eigendom van het klooster te Warffum (hierover later meer). Dit weten we uit een oorkonde van 25 november 1446, waarin Abelo Strikers en Hylle, zijn vrouw, aan Clawes Reberges een stuk land verkopen. Het is 12 grazen groot en ligt in een stuk land van 25 grazen, de Lange Venne genaamd, waarvan de overige 13 grazen aan 'Onstemans' behoren. De ligging blijkt uit de beschrijving: ten westen ligt 'dat olde deep' (de Hunze), ten noorden ligt de 'Sutwende' (de Zuidwending), ten zuiden 'Warffummer conventes land' (d.w.z. 'Elba') en ten oosten strekt het op 'Noerdiikester maer'[19]. Het is dus het langwerpige stuk land, dat vanaf Noorderhogebrug oostwaarts strekt, thans onder de snelweg door, langs de Groninger weg, over het Boterdiep en langs de Beijumerweg tot in Beijum.

De Lange Venne is van groot belang voor de speurtocht naar de bewoners van het steenhuis. We zullen hieronder aannemelijk maken dat de Lange Venne en het land van het steenhuis aanvankelijk tot hetzelfde stuk land hebben gehoord en dus dezelfde eigenaars kenden: de familie Onsta.

Afb. II.8. De Zuidwending, in de Middeleeuwen een grens van allerlei gebieden, gezien naar het westen. Op de achtergrond is de molen van Noorderhogebrug zichtbaar. De huizen aan de linkerkant staan op de Lange Venne. De huizen aan de rechterkant staan op het perceel van ca. 5 grazen dat destijds bij 'Elba' hoorde. De linkerkant ligt in het kerspel Noorddijk, het Gorecht, het gerecht van Selwerd en het bisdom Utrecht. Aan de rechterkant bevindt men zich in het kerspel Beijum, de rechtstoel van Zuidwolde, in Hunsingo, in de Ommelanden en in het bisdom Munster.

II.3.1. De familie Onsta

Cruciaal is het feit dat 'Onstemans' een deel van dit land behoort, ofwel de adellijke familie Onsta, één van de machtigste families in de Ommelanden van die tijd. Deze familie komt al in het begin van de veertiende eeuw voor onder de aanzienlijken van Ubbega, het gebied ten westen van Innersdijk, en hun voornaamste zetel was de borg te Sauwerd. Directe bronnen die aangeven hoe groot hun macht was en hoever hun bezit zich uitstrekt zijn er niet. Toch kunnen we daar op andere wijze een indruk van krijgen. Zoals hierboven vermeld werd, ging oudtijds het recht om de rechtspraak uit te oefenen rond langs een aantal boerderijen en kon dit recht ook los verhandeld worden. Hierbij moet men zich bedenken dat de rechtspraak geen overheidstaak was, maar een persoonlijke. Iemand werd in staat geacht recht te spreken als hij genoeg bezittingen had om een vonnis eventueel met geweld ten uitvoer te leggen. Bovendien was de rechter persoonlijk aansprakelijk voor schade die uit een onrechtmatige uitspraak voort zou komen. Het aantal ommegangen dat iemand bezit kan dus een indicatie zijn van de status en macht die iemand binnen een rechtstoel heeft. Nu is uit zestiende-eeuwse bronnen inderdaad iets over de ommegangen van de familie Onsta bekend. Zo vinden we in de rechtstoel van Sauwerd en Wetsinge dat het recht om de vier jaar rondgaat; de familie Onsta bezit twee ommegangen, de families Van Ewsum en Tamminga elk één. Interessant is dat we deze verhouding 2:1:1 vaker aantreffen[20]. Zij is terug te voeren tot het begin van de vijftiende eeuw. Onno Onsta, die in 1398 overleed, liet namelijk zeven zonen (Abeke, Eylcke, Menolt, Johan, Folcmer, Edseke en Abele) en twee dochters (Bawe en Ewert) na. Uiteindelijk bleven van slechts één zoon nazaten in leven, terwijl de twee dochters huwden met mannen uit de geslachten Van Ewsum en Tamminga[21]. Omdat zonen van een erfenis twee delen kregen tegen elke dochter één deel, komt de verhouding in ommegangen overeen met de verdeling van de erfenis van Onno Onsta. Waar we deze verhoudingen aantreffen, kunnen we er dus van uitgaan dat het hier gaat om bezittingen die al vóór 1400 in handen van de Onsta's waren. Het gaat er in dit verband natuurlijk niet om het hele bezit van de Onsta's te reconstrueren. Voor dit betoog is alleen belangrijk dat we kunnen concluderen waar het centrum van de invloedssfeer van de Onsta's lag. Zij blijken dan grote delen van de ommegangen in handen te hebben in de rechtstoelen Adorp, Sauwerd, Winsum, Ellerhuizen en Noordwolde. Ook in de Marne bezitten de Onsta's in de zestiende eeuw een aanzienlijk deel van de ommegangen, maar hier vinden we niet de 2:1:1-verhouding terug. Inderdaad weten we dat de positie van de Onsta's daar in de veertiende eeuw nog niet geconsolideerd was: tot diep in de vijftiende eeuw verwierven zij nog ommegangen van het redgerrecht en andere gerechtigheden in de Marne.

Duidelijk is dat de Onsta's een echte Ommelander familie waren, met als centrum van hun macht de borg te Sauwerd. De vraag is daarom: wat doen zij met land en eventueel een steenhuis in het Gorecht? Voor een familie die de ambitie en de middelen heeft haar invloedssfeer uit te breiden - en zij hadden beide, gezien de positie die zij in de Marne verwierven - is een steenhuis zonder gerechtigheden niet een voor de hand liggend bezit. Een oplossing voor deze vraag zullen we hieronder aandragen.

We moeten nog een paar woorden wijden aan Abelo Striker, de man die samen met de familie Onsta het stuk land ten noorden van 'Elba', de Lange Venne genaamd, bezat. Vooral zijn relatie tot de Onsta's interesseert ons daarbij. Abelo Striker woonde in de stad Groningen, in een huis aan de westzijde van de Oosterstraat[22]. Hij komt voor in de oudste gilderol van het brouwersgilde van 1424[23], was kerkvoogd van de Martinikerk in 1426 en 1427 en is ook in 1444 nog *opidanus* (burger) van Groningen[24]. Hoewel hij dus een stadjer was, zal hij oorspronkelijk wel uit de Ommelanden komen. De naam Abelo wijst hierop. Nu komt deze

voornaam ook bij de Onsta's voor - een zoon van Onno Onsta heette zo - en een relatie met deze familie is dan ook niet uitgesloten, bijvoorbeeld via bastaardij. De achternaam Striker komt verder in de eerste helft van de vijftiende eeuw in de provincie Groningen niet voor. De geestelijken heer Allert Striker en Mr. Johannes Striker, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw voorkomen, zijn daarom mogelijk zijn kinderen. De leeftijden komen daarvoor goed overeen: Mr. Johannes zal althans rond 1420 in Groningen zijn geboren[25]. Bovendien komt eerstgenoemde in 1462 als pastoor te Vliedorp voor[26] en is de tweede in 1457 en 1478 zelfs proost (geestelijk rechter) te Leens[27]: in de Marne, zo zagen we net al, hadden de Onsta's in die tijd een flinke vinger in de pap; zeker bij de benoeming van iemand in een prestigieuze functie als proost van Leens zullen zij hun invloed hebben doen gelden.

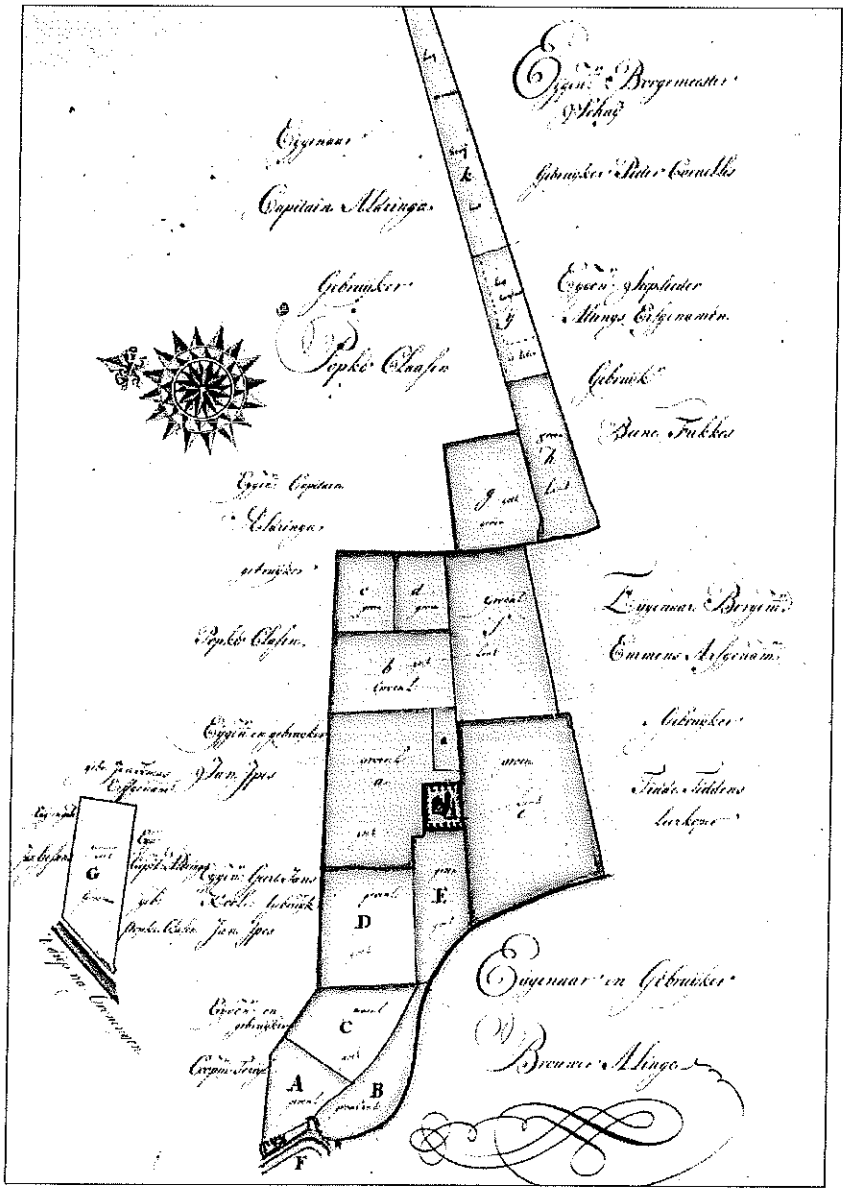

Afb. II.9. Tekening door H. Teysinga van het provincieland bij Noorderhogebrug, 17 april 1731. De boerderij in het midden is 'Elba'. Het perceel links is het losse stuk land van ca. 5 grazen. Rijksarchief Groningen, stamnummer 1047/2.

Het gemeenschappelijk landbezit, de voornaam Abelo en de Strikers die geestelijke functies bekleden in de Marne, het zijn alles bij elkaar goede redenen om aan te nemen dat er een relatie tussen Abelo Striker en de Onsta's bestaat. Op

haar beurt vormt deze relatie weer een aanwijzing dat de Lange Venne bij Noorderhogebrug een stuk land is dat mogelijk al enige tijd in bezit van de Onsta's is. Vermoedelijk vormde de Lange Venne tezamen met de landerijen van 'Elba' oorspronkelijk één groot stuk land, dat dan - zo zal hieronder blijken - in de eerste helft van de vijftiende eeuw gesplitst werd. Een aanwijzing hiervoor vinden we in de kaart van 'Elba' uit 1731 (afb. 9). Hier blijkt namelijk bij 'Elba' nog een stuk land te horen van circa 5 grazen, aan de noordzijde van de Zuidwending[28]. De Lange Venne lag dus ingeklemd tussen de twee delen waaruit de landerijen van 'Elba' bestond. Het bewuste perceeltje hoorde in ieder geval in 1610 al bij 'Elba', want uit de rekeningen blijkt nergens dat de 5 grazen later bijgevoegd zijn.

De weinige schriftelijke bronnen geven dus aanleiding te veronderstellen dat het steenhuis van de familie Onsta afkomstig is. We kunnen nu proberen of de archeologische bevindingen met deze hypothese in overeenstemming te brengen zijn. Met name de functie van het steenhuis en het tijdstip van zijn verwoesting zijn daarbij van belang.

II.3.2. De politieke situatie omstreeks 1400

In het laatst van de veertiende eeuw deed hertog Albrecht van Beieren, als graaf van Holland pogingen om Westerlauwers Friesland in zijn macht te krijgen. Zijn ambities strekten zich ook tot het gebied ten oosten van de Lauwers uit en zelfs tot en met de stad Groningen. Friesland en de Ommelanden waren in die jaren intern sterk verdeeld door de partijstrijd tussen de Schieringers en Vetkopers, partijen die net als Hoeken en Kabeljauwen in Holland niet gebaseerd waren op hoge idealen maar elkaar daarom niet minder fel bestreden. De Vetkopers, onder wie de familie Onsta een leidende positie in Hunsingo innam, zochten en kregen steun bij de Hollandse graaf. De zes voornaamste Vetkoperse hoofdelingen, onder wie Ayleko Ferhildema (Onsta), droegen in 1398 de Ommelanden aan de graaf op en verkregen ze in leen terug, met de bedoeling om de graaf bij zijn veroveringen te steunen en in ruil daarvoor de aldus verkregen gebieden in diens naam te beheren. De stad, die zich bedreigd voelde door de graaf en zijn Vetkoperse bondgenoten, verbond zich met de Schieringer partij en wendde zich tevens tot haar officiële landsheer: de bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim. Deze leek aanvankelijk inderdaad genegen de stad, die zich al vele jaren weinig aan haar landsheer gelegen had laten liggen, tegen de graaf te helpen[29]. Toen de dreiging van de Hollandse machtsuitbreiding iets afnam, bleek de onderdanigheid van de stad ten opzichte van de bisschop een dode letter en de laatste verbond zich daarop met de familie Onsta om zijn macht als heer weer te effectueren. De Schieringers beheersten de Ommelanden en hadden de Onsta's in ballingschap gedreven. Hun borg te Sauwerd werd door de Groningers en de Schieringers belegerd en op 8 september 1400 ingenomen. Abeke Onsta werd daarbij gevangen genomen[30] en de overige familieleden moesten daarop in ballingschap gaan. Eind september of begin oktober 1400 legde de bisschop het beleg voor de stad. Er werden kanonnen opgesteld en er werd een loopgraaf gegraven tot aan de Herepoort. Na drie weken bleek de strijd hopeloos en trok de bischop zich terug[31]. De stedelingen zagen daarop hun kans schoon en "togen uut myt machte van volcke ende storten omme alle de steen huese der geenre de van Onstemans parties lude weren inden Omme lande by Groningen"[32]. In juni 1401 probeerde de bisschop opnieuw de stad door een beleg tot overgeven te dwingen, maar ook dit keer moest hij na vier weken zijn pogingen staken[33]. Daarmee waren ook de kansen van de Onsta's om weer naar de Ommelanden terug te keren en hun eigendommen aldaar in bezit te nemen voorlopig van de baan. Hun goederen werden beheerd en de inkomsten daaruit gebeurd door de stad Groningen, wel zeven jaar lang[34]. In deze jaren verkeerden zij waarschijnlijk in Drenthe of elders in het bisdom Utrecht. In de Ommelanden konden

zij nog niet terugkeren. Op 20 januari 1405 zijn Aylcke en Johan Onsta getuige bij de overdracht door Johan ten Hove van een derde deel van het gerecht van Selwerd aan de bisschop[35]. Zij bewegen zich dan dus nog in de bisschoppelijke omgeving. Op 1 oktober 1405 begraven de bisschop en de stad Groningen eindelijk de strijdbijl. Aan de stad wordt haar jurisdictie in pacht gegeven en de hoogheid van de bisschop wordt erkend[36]. Op 28 september daaraan voorafgaande beloofden de partijen dat ook "Aeylike Onsta ende zine brodere" bij deze vrede inbegrepen zouden zijn en weer in het bezit van hun goederen en rechten, die zij bezaten voordat de oorlogen aanvingen, mochten treden[37]. Het conflict tussen de bisschop en de stad mocht dan voorlopig stil liggen, de rust keerde nog niet terug. Zo bleef Groningen verwikkeld in de strijd met de Oostfriese hoofdeling Keno tom Broke. Ook de Onsta's waren hierbij betrokken en moesten dus tenminste tot de vrede tussen de partijen op 24 mei 1408 "buten landes" blijven[38].

Rond 1410 konden zij zich eindelijk weer in Groningen vertonen. In 1411 voerden zij een proces tegen het klooster Selwerd voor de landswarf te Groningen over de eigendom van twee heerden onder Zuidwolde[39]. Daarnaast waren de banden met de zuidelijker streken nog niet verbroken: in 1409 en 1410 waren Aylcke, Abele en Johan Onsta in processen voor de Drentse etstoel verwikkeld[40]. In 1413 waren de druiven alweer zuur: de twisten tussen de Vetkopers en Schieringers liepen zo hoog op dat de laatstgenoemden op 23 oktober van dat jaar een coup pleegden. De Vetkopers die het er levend van afbrachten, moesten vluchten. Ook "alle de Onstemans brodere ende vrunde ende parties luden" moesten "uuth den Omme landen" en zochten hun heil over de Eems bij Keno tom Broke[41]. Wederom werden de inkomsten van hun goederen door de stad Groningen in beslag genomen[42].

Na twee jaar keerde het tij blijvend voor de familie Onsta en de overige Vetkopers. Op 14 september 1415 kwam een einde aan de Schieringer heerschappij over de stad. Vanuit het zuiden werd met hulp van Keno tom Broke de stad ingenomen en de Schieringers werden verjaagd. Nu konden de Onsta's eindelijk weer het ongehinderde bezit van hun goederen overnemen. De stad Groningen, die enige decennia hun voornaamste vijand was geweest, werd nu bondgenoot. De Schieringers gingen in ballingschap en zetten de strijd voornamelijk in Friesland nog enige jaren voort. De gevluchte Schieringse stadsregering werd vervangen door teruggekeerde Vetkoperse ballingen en Drenten die aan de inname van de stad hadden meegewerkt. Zelfs Aylcke Onsta werd lid van de stadsraad[43], de eerste en laatste keer dat een lid van deze Ommelander familie deel had aan de stadsregering. Op 7 oktober 1418 wordt Aylcke Onsta genoemd samen met een aantal stad-Groningers als scheidslieden in een conflict en in 31 mei 1420 treedt hij namens de stad op als bode[44] en is dan nog betrokken bij de strijd tegen de Schieringers in Friesland. Vermoedelijk is hij niet lang daarna overleden, want hij wordt niet genoemd bij de zegelaars van de algemene vrede van 1 februari 1422[45].

II.3.3. Een Onsta-steenhuis?

Na deze 20 jaar oorlog en geweld wordt het tijd weer terug te keren naar het steenhuis. De archeologische gegevens zijn wonderwel in overeenstemming te brengen met het Onsta-bezit bij Noorderhogebrug en de historische gegevens over de familie. Allereerst is daar de ligging: het steenhuis ligt, zoals we in de inleiding zagen, in het uiterste puntje van het bisdom Utrecht, net buiten de jurisdictie van de stad Groningen, maar wel met de mogelijkheid de stad aan de noordoostzijde van aanvoer van goederen of hulptroepen af te sluiten. Terwijl de borg te Sauwerd (toen deze nog niet ingenomen was) de weg naar Winsum beheerste, sloot het steenhuis bij Noorderhogebrug de weg naar Bedum af. Dat het steenhuis niet enkel een woonfunctie had, blijkt ook uit een aantal vondsten uit deze tijd dat op militair

gebruik wijst, zoals een pijlpunt en een ruiterspoor[46]. Op gebruik van paarden wijst, naast de vondst van een paardebit en hoefijzers, nog een paardegraf uit deze periode dat bij de opgraving werd aangetroffen. Opvallend is ook dat de palen van de brug die in de veertiende eeuw de gracht overspande, in het einde van die eeuw vlak boven de bodem van de gracht gekapt werden[47]. Dit lijkt te wijzen op het weerbaar maken van het steenhuis. De vondst van zes muntjes uit deze tijd, waaronder twee stuks geslagen door bisschop Frederik van Blankenheim en één door de Oostfriese hoofdeling Edo Wiemken, is in dit verband ook vermeldenswaard[48].

Afb. II.10. Noorderhogebrug anno 1994, gezien naar het oosten langs de Zuidwending met aan de rechterkant het gedempte Boterdiep.

De belangrijkste aanwijzingen vormen natuurlijk de sporen die op gewelddadige verwoesting van het veertiende-eeuwse steenhuis wijzen (zie hfdst. I.4.2). Deze sporen en hun datering, gevoegd bij de gegevens over de Onsta's, rechtvaardigen de theorie dat onder de steenhuizen van Vetkopers die in 1400 door de Groningers 'omgestoten' werden, ook dit gebouw was. Op de omslag van dit boek is van deze verwoesting een fraaie impressie te zien.

Dat het steenhuis na de verwoesting niet weer is opgebouwd, is ook verklaarbaar, nu we kennis hebben genomen van de wederwaardigheden van de Onsta's in de decennia na 1400. Als zij zich al vrijelijk in de buurt van Groningen konden ophouden, dan waren zij in elk geval niet in staat om onder de rook van de stad een nieuw steenhuis op te bouwen. Die zou dat vanwege de precaire politieke situatie nooit toegestaan hebben. In 1415 werd de stad Groningen van vijand tot bondgenoot, maar dat nam tevens de behoefte aan een versterkt huis vlakbij de stad weg. Het oorlogsterrein was bovendien verplaatst naar Friesland. Na de algemene vrede van 1422 zien we de Onsta's zich weer terugtrekken in de Ommelanden. Hun belangen in Drenthe en het Gorecht lijken zij afgestoten te hebben; althans horen we er de eerste vijftig jaar niets meer over. De betekenis van het steenhuis en de landerijen bij Noorderhogebrug lijkt voor de Onsta's verdwenen te zijn.

II.3.4. Ter Ammerckehoern

Voor de volledigheid maken we nog melding van een ander steenhuis dat wordt genoemd in relatie tot de geschillen tussen de bisschop van Utrecht en de stad Groningen. Op 28 september 1405 verbinden acht Groningers zich tot nakoming van de vredesverdragen die in de maand daarop gesloten zouden worden tussen Groningen en de bisschop. Zij beloven daarbij dat alle steenhuizen die tijdens de vete gebouwd zijn, namelijk "Blanckeweer, Blanckenvoirt, to Peyse, to Eelde ende ter Ammerckehoern" afgebroken zullen worden[49]. Al deze kasteeltjes zijn te localiseren; alleen van het slot ter Ammerckehoern is de ligging onbekend. Het is verleidelijk hierin een relatie met het steenhuis op de plaats van 'Elba' te zien, gezien de ligging van dit huis in een scherpe hoek van Noorddijksterhamrik. 'Ammerckehoern' zou in dit geval dan een verbastering van 'Hamrikhorn' zijn ('horn' betekent 'hoek'). Alle andere genoemde sloten liggen echter ten zuiden van de stad en het is daarom waarschijnlijker de ligging van dit steenhuis te zoeken langs de 'Ommerke', de in 1370 en 1385 genoemde dijk ten zuiden van Engelbert[50], de huidige Woortmansdijk[51]. 'Ommerke' is dan een Oosterlauwers-Friese vorm met als Middelnederduits equivalent 'Ammerke'. Dit slot zouden we dan bijvoorbeeld moeten zoeken bij Roodehaan op de hoek van de Ommerke en de Hunzedijk.

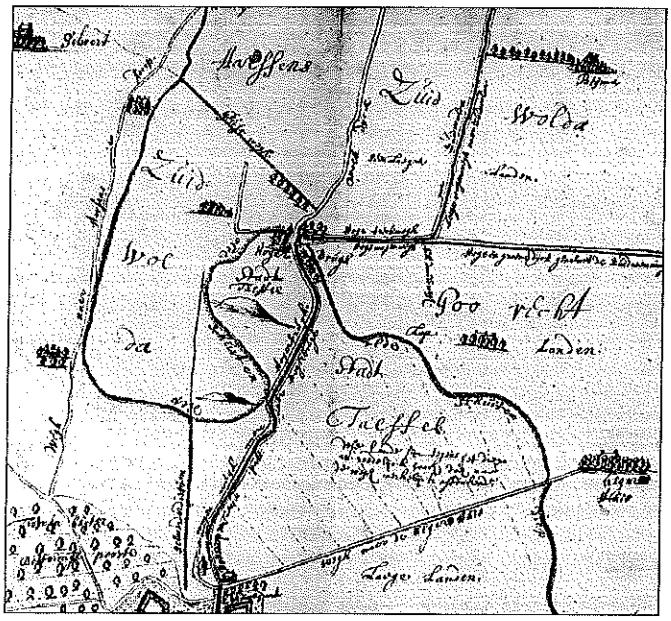

Afb. II.11. "Caertien van 't Botterdiep" en het gebied ten weerszijden hiervan ten noorden van de stad Groningen, begin 18e eeuw, Onder het woord 'Goo recht' is de boerderij 'Elba' afgebeeld. Rijksarchief Groningen, stamnummer 1261.

II.3.5. Tussenconclusie

Een korte tussenconclusie is na al deze uitweidingen wel op zijn plaats. Motief, gelegenheid en middelen: aan het gulden drietal van de betere detective is voldaan en, hoewel het definitief bewijs vooralsnog ontbreekt, er is dus genoeg reden om de hierboven geschetste hypothese te omhelzen en de familie Onsta als vermoedelijke bouwheren en eigenaars aan te wijzen. Of we meer in het bijzonder Aylcke, de meest prominente van het gezin, of een andere broer als verantwoordelijke moeten noemen, is niet bekend. Hiermee is echter nog maar een deel van het probleem opgelost, want er moet voor het eind-veertiende-eeuwse steenhuis nog een eerder gebouw hebben gestaan, zoals in hoofdstuk I is gesteld. Over de eigenaar van dit steenhuis wagen we ons niet aan veronderstellingen; daarvoor ontbreken

toch echt de bronnen. Naast de archeologische gegevens die wel met zekerheid op bewoning wijzen, weten we niets. Het is mogelijk dat de Onsta's 'Elba' hebben aangeërfd; we weten niets over hun voorgeslacht of relaties met families uit het Gorecht. Uitgesloten is een dergelijke verwantschap in elk geval niet. Van de Ommelander familie Tamminga wordt ook gezegd dat zij in het eind van de veertiende eeuw verwant was met de familie Van Selwerd[52]. Het is natuurlijk mogelijk dat de Onsta's 'Elba' op andere wijze hebben verworven, bijvoorbeeld door koop.

II.4. Van steenhuis tot kloosterboerderij

In 1446 weten we dat het klooster Warffum het land van 'Elba' bezit en betreden we weer zekere grond. Voordat we deze gebaande weg aflopen, moeten we nog enige aandacht besteden aan de overgang van 'Elba' van de familie Onsta in handen van het klooster. Zoals we hierboven beschreven, zal een steenhuis op deze plek, zonder daaraan verbonden heerlijke rechten of militaire functie, na 1415 zijn belang voor de hoofdelingen Onsta verloren hebben. Na hun terugkeer in de Ommelanden lijken zij zich meer toegelegd te hebben op de uitbreiding van hun positie in de Marne. Een relatie met het klooster Warffum, bijvoorbeeld door intreding van Onsta-dochters als non, blijkt nergens. Het klooster bezat geen land in gebieden waar de Onsta's hun bezittingen hadden liggen. We zullen dus moeten denken aan een zuiver zakelijk contact, zoals dat in 1417 ook blijkt te bestaan tussen Aylcke Onsta en het Johannieter klooster te Wijtwerd[53]. In dat geval zal 'Elba' dus aan het Warffumer klooster verkocht moeten zijn tussen 1415 en 1446.

Inderdaad is een dergelijke aankoop heel goed te verwachten in deze tijd. Bezien we de verspreiding van de landerijen van het klooster, dan blijkt zijn bezit bij de opheffing in 1610 in drie stukken verspreid te liggen. Het klooster beschikte toen over circa 2700 jukken in verschillende kerspelen rond Warffum, circa 1000 grazen en enige erven rond Zuidlaren[54] en halverwege deze twee blokken liggen de ca. 100 grazen van 'Elba'.

De Warffumer venen in Drenthe liggen vooral te Everswolde, een buurtschap bij Zuidlaren waar ook andere Groninger kloosters bezittingen hadden. Het Cisterciënser klooster te Aduard wordt al in de dertiende eeuw als eigenaar van venen aldaar vermeld. Van de commanderijen te Warffum en Wijtwerd is bekend dat zij in 1400 te Everswolde land bezaten, waarover zij in 1412 procedeerden[55]. In het begin van de vijftiende eeuw nam het belang van de turfgraverij sterk toe, zoals onder andere blijkt uit de oprichting van het schuitenschuiversgilde in 1403. De schuitenschuivers zorgden voor het vervoer van de turf over de Hunze en het Schuitendiep en verwierven zich in de loop der tijd een monopolie op de turfvaart over de Hunze[56]. Hun belang en dat van Warffum volgt ook uit het feit dat zij voor de belanghebbende kloosters de monding van de Hunze uitdiepten: in 1610 blijkt het klooster Warffum "nàe older gewoonte" de olderman van het schuitenschuiversgilde jaarlijks 6 gulden te betalen voor dit graafwerk[57]. Wanneer zij dit werk verricht hadden, wordt daarbij niet vermeld.

Op 23 maart 1458 wordt voor het eerst de "hoffmeister van Werffummer veen" te Zuidlaren genoemd[58]. Op die datum bestaat dus te Zuidlaren een voorwerk, dat wil zeggen een boerderij waar de opbrengsten van de veenderij opgeslagen worden voor verder vervoer naar het moederklooster. Wanneer dit voorwerk gesticht is, weten we niet, maar de vermelding bewijst dat halverwege de vijftiende eeuw de Warffumer belangen in de turfgraverij bij Everswolde al groot genoeg waren om het bestaan van een voorwerk te rechtvaardigen.

Hierboven beschreven we de land- en waterwegen rond Noorderhogebrug. Brengen wij ons de situatie in herinnering, dan is het economisch belang van 'Elba' voor het klooster Warffum direct duidelijk. Na het graven van het Schuiten-

diep, ging het vervoer van de turf vanuit Zuidlaren naar Warffum via het Boterdiep. Bij Noorderhogebrug moest alles overgeslagen worden naar het Zuidwoldermaar. De landerijen van 'Elba' grensden aan de Hunze op het punt waar het Boterdiep op deze rivier uitkomt en de turf uitgeladen werd. Ook waar het Zuidwoldermaar op de Zuidwending stoot en de lading weer aan boord gebracht moest worden voor vervoer naar Warffum, lag een perceel dat bij 'Elba' hoorde: het eerdergenoemd stuk land van 5 grazen dat aan de noordzijde van de Lange Venne lag. Ook de splitsing van het, volgens onze reconstructie, Onsta-goed bij Noorderhogebrug kan hiermee verklaard worden: het klooster kocht blijkbaar de meest belangrijke percelen en gebruikte de rest van het land als osseweide en hooiland.

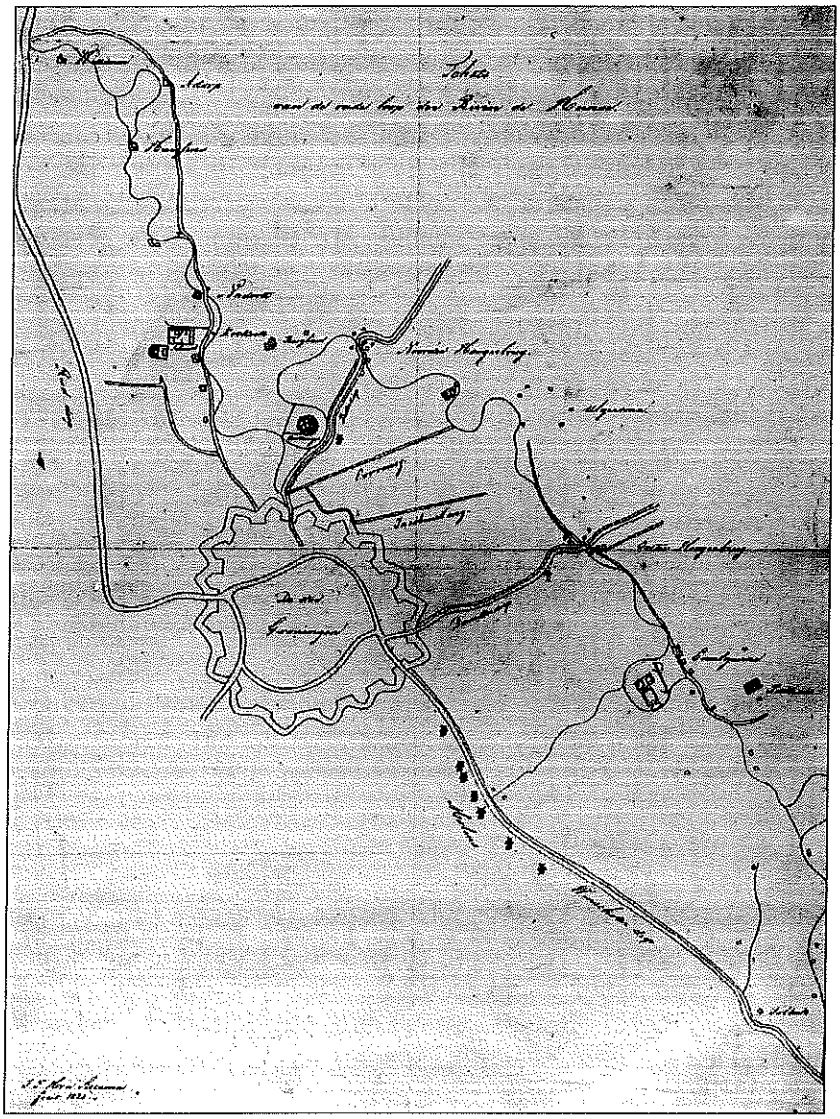

Afb. II.12. Schets van de oude loop der rivier de Hunze met daarop een aantal steenhuizen die vroeger langs haar stonden. Bij de 'H' van Hoogerbrug lag 'Elba'. Geheel linksboven staat 'Winsum', maar hier moet 'Wierum' gelezen worden. Tekening door J.F. Hora Siccama, begin 19e eeuw. Rijksarchief Groningen Stamnummer 1081.

Na de eerste vermelding van het Warffumer kloostergoed in 1446 blijft het weer lang stil rond 'Elba'. Niet alleen zwijgen de schriftelijke bronnen, ook de opgravingen hebben over de ruim honderd jaar hierna niets opgeleverd dat wijst op permanente bewoning. We hebben slechts bevestigingen uit verschillende jaren dat de commanderij van Warffum het land nog steeds in eigendom had.

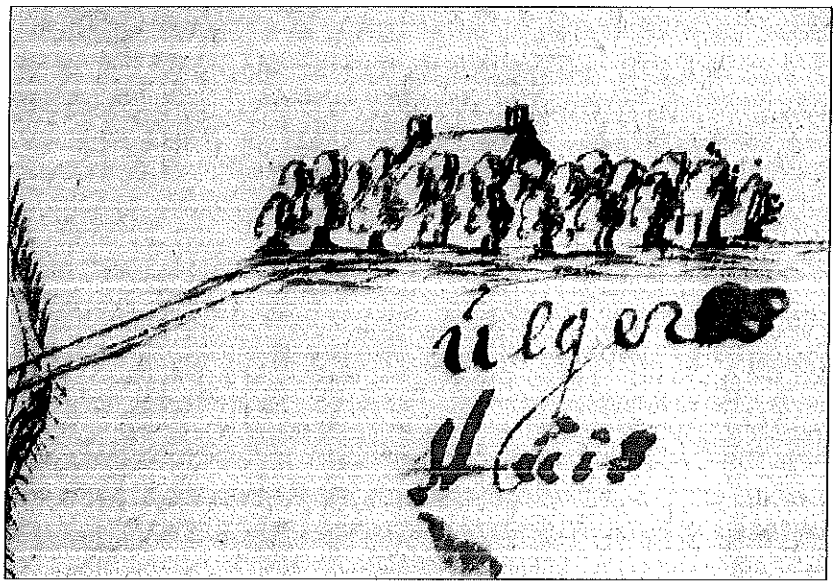

Afb. II.13. Ulgersmaborg in het begin van de achttiende eeuw. Détail van afb. II.11.

Zo wordt op 22 april 1504 de Noerdervenne genoemd, een stuk land dat aan de zuidzijde grenst van "der monnick land van Werphum". Eigenaar van de Noerdervenne is Henrick Ulger, een zoon van Olde Ulger van Noorddijk, die Ulgersmaborg bezat. Ten westen strekt dit land op 'die waterloese', waarmee de Hunze bedoeld is, ten oosten ligt een ander stuk land van Henrick Ulger, terwijl aan de zuidzijde land van zijn broer Jonghe Ulger ligt[59]. De Noerdervenne is ongeveer het stuk land waar thans het Heerdenpad over loopt naar Beijum[60].

In 1540 wordt in het visitatieverslag van de Johannieter kloosters in Nederland vermeld dat het klooster Warffum land bezit te Usquert, Breede, Den Andel, Tinallinge, Baflo, Ranum, Obergum, Winsum, Stitswerd en 'Nohrdick'[61]. Met dit laatste land is dus onze 'Elba' bedoeld.

Dat in de eind vijftiende en begin zestiende eeuw geen bewoningssporen gevonden zijn, wijst erop dat de landerijen in deze tijd een bestemming als osseweide hebben gehad. Mogelijk werd het land aan derden verhuurd, maar het is waarschijnlijker dat het klooster het zelf gebruikte om vee te laten weiden. Naast 'Elba' bezat het klooster namelijk geen land in specifieke veeteeltgebieden. De afstand Warffum-Noorderhogebrug is daarbij geen bezwaar. Ook het Overijsselse klooster bij Sibculo bezat bijvoorbeeld 60 grazen land in de Paddepoel die het zelf gebruikte als osseweide[62].

Slechts één opvallende vondst uit deze periode is bij de opgraving gedaan: een aantal zogenaamde koeiebekschoenen werd in de binnengracht gevonden (zie hfdst. I.4.3 en IX). Zij zijn opvallend, niet alleen door hun model, maar vooral omdat zij als vondst geheel op zich staan. Als de boerderij in deze tijd bewoond was, moet de bewoner wel heel slordig met zijn schoeisel zijn omgesprongen wil hij al deze schoenen verloren hebben. Als we de eigenaars van deze schoenen willen aanwijzen, zoeken wij dus naar meerdere personen met grote haast, liefst in de buurt van Noorderhogebrug. Nu kennen wij inderdaad een aantal lieden die aan dit signalement voldoen. Daarvoor moeten we terug naar het jaar 1506. De stad Groningen stelde zich al bijna tien jaar met succes te weer tegen de hertog van Saksen. Deze was toen sinds enige jaren heer van Friesland en wist dat hij zijn macht niet kon consolideren zonder ook de stad Groningen op de knieën te krijgen. In 1500 had hertog Albrecht reeds een zwaar beleg rond de stad Groningen laten leggen, doch zonder resultaat. Ondanks de wel 10.000 kogels (als we de kroniekschrijvers mogen geloven) die hij de stad in slingerde, werd niemand gewond dan een kip met haar kuikens[63]. Na de aftocht richtten de stedelingen, in hun

geloof gesterkt door dit wonder, een altaar in de Martinikerk op, gewijd aan Maria die de bevolking op zo miraculeuze wijze beschermd had. In 1506 probeerde Albrechts zoon George, die hem na zijn dood in 1504 opvolgde, het nog eens. Zijn krijgsoverste Vyt van Drachstorf bracht op een nacht 2000 man tezamen in Currenhof, een hof in de buurt van de Korreweg. De volgende dag liet hij een aantal andere soldaten een schijnaanval bij de Herepoort en Apoort doen, om de aandacht van de stedelingen af te leiden. Toen men meende dat de meeste burgers de stad verlaten hadden om aan die kant een uitval te doen, kwamen de soldaten in Currenhof tevoorschijn en snelden naar de Ebbingepoort (aan het einde van de huidige Oude Ebbingestraat). De torenwachter op de Martinitoren merkte deze troepenbeweging bij toeval op en sloeg haastig alarm. Terstond kwamen de achtergebleven burgers in het geweer en begonnen de soldaten 'seer scharpelick' te beschieten. In grote paniek sloegen deze op de vlucht. Volgens een kroniekschrijver liepen zij zo snel als zij konden sloot in, sloot uit, naar Noorderhogebrug en zelfs tot aan Bedum[64]. Verlaten we de wetenschap en betreden we de fantasie, dan zien we duizenden Saksische soldaten door de grachten van 'Elba' baggeren. Achternagezeten door op wraak beluste Groningers bekommeren enigen van hen zich niet om hun koeiebekschoenen, die in de modder zijn blijven steken. Bijna 500 jaar later vissen de archeologen de getuigen van hun redeloze angst uit de grond.

Afb. II.14. Luchtfoto van Noorderhogebrug, na aanleg van de autoweg. Gemeentearchief Groningen, stamnummer 29458.

II.5. 'Syssemaheerd' in het laatst van de zestiende eeuw

Nadat het lange tijd stil is geweest rond de boerderij, duikt zij in 1571 weer in de bronnen op. Op 5 december van dat jaar leent Rutgerus van Linden, commandeur van Warffum, namens zijn klooster van Johan Lubbes en zijn vrouw Gese een bedrag van 200 Emder gulden tegen een jaarlijkse rente van 14 Emder gulden. Als

onderpand stelt hij "onsen heert landes tho Noordijk bij Canters Cruijs, Sijssema heert gehieten, ongeveer 100 grasen groot, so de deuchsame Nese ende Ave Horenkens gebruiken"[65]. Voor de eerste keer vinden we de gebruikers van het land met name genoemd. Wie nu denkt dat Nese en Ave Horenkens eenvoudige boerendochters zijn die bij Noorderhogebrug achter de koeien aan hollen, vergist zich deerlijk; beiden zijn weduwen van eerbiedwaardige lieden: Nese Entens was gehuwd met Geert Horenken (1513-1565), die in 1539 lid werd van het brouwersgilde van de stad Groningen, raadsheer onder andere in 1541, 1542[66], 1547[67], 1548[68], hoofdman in 1555, 1560, 1564, 1565, ambtman van Selwerd in 1561 en 1562[69] en burgemeester van Groningen in 1562 en 1563[70]. Hij stamde uit een familie die al vanaf het begin van veertiende eeuw burgemeesters van Groningen leverde. Zijn vader, Johan Horenken Evertszn. was eveneens burgemeester en zijn grootvader Mr. Johan Wicheringe was proost van Humsterland en raad van de bisschop van Utrecht[71]. Deze laatste hield een groot aantal bisschoppelijke goederen in leen, die op Geert Horenken vererfden; op 26 april 1556 werd deze, na de dood van zijn oom Sweder Wicheringe, in de investituur daarvan bevestigd door burgemeesters en raad van Groningen[72]. Na Geerts dood op 7 mei 1565[73] werden deze goederen verpacht aan zijn neef Bartolt Wicheringe[74].

Genoemde Nese Horenken, geboren Entens, was een schoonzuster van de andere gebruikster van 'Syssemaheerd', Ave Schaffer. Deze was gehuwd met Geerts broer, Johan Horenken (1515-1563). Zijn curriculum vitae is niet minder imposant dan dat van zijn broer: lid van het brouwersgilde in 1538, voogd van het St.-Jurgensgasthuis te Helpman onder andere in 1542 en 1548[75], hoveling van het brouwersgilde in 1542-1544[76], ambtman van Selwerd van 1545 tot 1554, in 1556 en in 1558 en 1559[77], raadsheer in 1557[78] en burgemeester in 1560 en 1561[79]. De enige beperking op hun ambities binnen het stedelijk bestuur was het feit dat twee broers niet tegelijkertijd de functies van burgemeester en/of raadsheer mochten bekleden[80].

Wat uit deze lijsten van functies wel duidelijk is, is dat de eerste met name bekende gebruikers van 'Elba' alias 'Syssemaheerd', geen gewone boeren waren. Het was voor de leden van de upper ten in het zestiende-eeuwse Groningen niet ongebruikelijk om land buiten de stad in gebruik te hebben[81]. Zo gebruikten de gebroeders Geert en Johan Horenken in 1559 gezamenlijk land achter de St.-Walburgkerk, dat wil zeggen ten noordoosten van de stad, buiten de muren[82]. Verder bezaten zij nog land in Middelbert[83] en in de Paddepoel[84].

Van verdere contacten van de familie Horenken met het klooster Warffum is weinig bekend. We weten slechts dat een dochter van een Johan Horenken op 5 juni 1519 aangenomen werd als non in het klooster te Warffum, een feestelijke gebeurtenis waarbij familie en hooggeplaatste gasten aanwezig waren, die kleine bedragen cadeau deden 'nae den gewointe alhier'[85]. Wie deze Johan Horenken was, is niet zeker.

We kunnen concluderen uit al deze gegevens, dat de weduwen Nese en Ave Horenken niet op 'Syssemaheerd' gewoond zullen hebben. Lieden van hun stand woonden niet op een kloosterboerderij. Bovendien is het waarschijnlijk dat op 'Syssemaheerd' in die tijd geen bebouwing stond. De samenstelling van een achternaam met -heerd wijst doorgaans wel op een perceel land met een huis. Het is daarom niet uitgesloten dat de naam verwijst naar een gebouw dat eerder op het land stond en daarmee komen we dan al snel bij de periode van het steenhuis. De naam 'Syssema' of voor de hand liggende verbasteringen daarvan zijn echter rond 1400 nergens in de bronnen terug te vinden. Ook in de zestiende eeuw geeft de naam geen houvast.

De schoonzusjes Horenken zullen 'Syssemaheerd' ongetwijfeld gebruikt hebben om vee op te laten weiden. Als op de heerd een behuizing stond, zal deze wel bewoond zijn door een knecht die de levende have in de gaten hield en even-

tuele koeien molk. De vondst van beenderen van paarden en een hoefijzer uit deze periode wijst erop dat in deze tijd in ieder geval een aantal paarden geweid heeft[86].

Het aantal vondsten uit de tweede helft van de zestiende eeuw is verder vrij klein. Alles wijst erop dat van permanente bewoning nog geen sprake was. Uit deze periode stammen een bord met huismerk, waarin nog een letter 'H' te herkennen is, en een zilveren bedeltje in de vorm van een eikel (zie hoofdstuk VII.2 en VII.10). Het is goed mogelijk dat deze voorwerpen in de zeventiende eeuw in de grond gekomen zijn, dus over bewoning in de zestiende eeuw hoeft het nog niets te zeggen. Ook de vijf koperen muntjes, geslagen in de eerste helft van de zestiende eeuw, hoeven niet op bewoning te wijzen. Deze kunnen evengoed door passerende soldaten of knechten die het land bewerkten, verloren zijn[87].

Men kan zich zelfs afvragen of de 'Syssemaheerd' in deze jaren wel zo'n prettige plek was om te wonen. Vanaf de jaren zestig van de zestiende eeuw beginnen huursoldaten van de Spaanse en de Staatse legers het Groninger platteland te overstromen, een ongeëvenaard spoor van plundering en verwoesting achterlatend.

"Wij hebben een landt sonder heren,
Elck stelt und rovet licke seer,
Wij hebben een orloch sonder strijdt,
Een grote honger sonder duere tijdt,
Grote deven sonder scande,
Die verdarven onse landen.
Papen off goes, ropen ys die loese"[88],

dicht de boer Abel Eppens (1534-1590). Zijn kroniek en die van zijn tijdgenoten vormen een honderden pagina's tellende jammerklacht over de wanhopige situatie waaraan de Groningers ten prooi waren gevallen. Als de soldaten van de ene partij ergens vandaan verjaagd werden door hun vijanden, werd het plunderen door de bevrijders rustig voortgezet. Ongeacht de partijkeuze was het roven, brandstichten en verkrachten aan de orde van de dag. Als we de kronieken mogen geloven, is in deze decennia geen koe of paard op zijn plaats gebleven. Voortdurend worden tientallen, ja honderden stuks vee door begerige huurlingen naar hun kampen gesleept. Landhuren en belastingen konden door velen niet meer worden opgebracht. Een groot deel van het cultuurland lag braak en om aan te geven hoe groot de ontreddering was, weten de kroniekschrijvers te melden dat zelfs hazen, herten en reeën weer in groten getale terugkeren op het Groninger platteland[89].

Het is moeilijk voor te stellen in hoeverre het trieste beeld dat kroniekschrijvers ons schilderen, voor de hele provincie van toepassing was. Een uitgebreid onderzoek hiernaar is nog nooit gedaan. We mogen echter wel aannemen dat een boerderij als 'Syssemaheerd' niet gespaard zal zijn: de stad Groningen als centraal steunpunt in het noorden van de Nederlanden was een onmisbare buit voor de partij die een blijvende overwinning wilde behalen. Vanaf de eerste roemloos mislukte pogingen van Lodewijk van Nassau in 1568 was het rond de stad een komen en gaan van soldaten van allerlei pluimage. Pas met de Reductie van 1594, waarbij Maurits de stad op de Spaansgezinde partij veroverde en haar onder de Unie van Utrecht bracht, keerde de rust weer. In de 26 jaar daartussen zal 'Syssemaheerd', gelegen aan een belangrijke doorgaande route naar het Noorden, zonder twijfel diverse malen bezocht zijn door voorbijtrekkende soldaten[90].

Na de slag bij Heiligerlee kwam Lodewijk van Nassau bijvoorbeeld op 24 juni 1568 met 23 vendels soldaten aan en nestelde zich "to Hogerbrugge ende to Selwert". Zij haalden voor proviand een aantal ossen uit de omgeving naar hun kamp en stelden hun geschut op voor de Steentilpoort. Op 15 juli daaropvolgend

kwam Alva echter met zijn troepen in de stad aan, en trok direct, "sonder eten off drincken, mit sijn knechten door na Selwert en Hogerbrugge ende sloegen al doot wat daer was"[91]. Hij volgde Lodewijk en zijn overgebleven leger naar het Oostfriese Jemmingen (Jemgum), waar hij hen met overmacht versloeg. Na de komst van Alva en de slag bij Jemmingen was de hoop van de Staatsgezinde Groningers op een spoedige overgang naar een nieuw bewind de bodem ingeslagen. De Bloedraad veroordeelde tientallen Groningers die betrokken waren geweest bij Lodewijks inval of de Beeldenstorm. Velen gingen in ballingschap en hun goederen werden geconfisqueerd. De scheidslijn tussen Spaans- en Staatsgezinden liep soms dwars door de families en gezinnen heen. De dames Horenken en hun naaste familie hoorden niet bij de Staatsgezinden van het eerste uur die in ballingschap moesten gaan. De beide weduwen bleven na de komst van Alva gewoon in Groningen wonen en vandaar dat zij in 1571 als huurders van 'Syssemaheerd' kunnen voorkomen.

In 1575 wordt 'Syssemaheerd' voor de tweede maal genoemd. Op 17 september van dat jaar gaat de commandeur van Warffum nogmaals een lening aan met als onderpand "onsen heert landes hondert grasen min ene groot, gelegen tho Hogerbrugge bij Caters Cruis ende gehieten Sijssuma heerd"[92]. De gebruiker van de heerd wordt dan helaas niet genoemd. Meest waarschijnlijk waren het de dames Horenken, die in deze tijd nog steeds in de stad woonden. Beiden leefden nog in februari 1577[93]; Nese overleed pas na 1583[94].

Tot wanneer zij de Syssemaheerd pachtten, weten we niet. In het begin van de zeventiger jaren van de zestiende eeuw zal een rustig gebruik van het land nog wel mogelijk zijn geweest, zoals wel blijkt uit het feit dat het als onderpand voor leningen kon dienen, doch lang heeft dit niet geduurd. Op 23 mei 1579 trok een aantal vaandels Staatse soldaten naar Oosterhogebrug en richtte daar een schans op. Vervolgens trokken zij naar Selwerd en Noorderhogebrug en deden daar hetzelfde. Op 6 juni "toogen die van Groeningen na Selwart ende Noorder hoogerbrugge op schutgeweer ende lieten 4 persoonen, schoten, branden een huis tho Hogerbrugge ende in die Paddepoel"[95]. Na de oprichting van de schans bij Noorderhogebrug zal het gedaan zijn met de rust. De voortdurende aanwezigheid van soldaten in de buurt, altijd onderbetaald en op buit belust, moet wel een tijdelijk einde aan het regelmatige gebruik van de landerijen van 'Elba' hebben betekend. Of het klooster Warffum in de daaropvolgende jaren veel geld aan landhuur heeft ontvangen, is de vraag.

Op 3 maart 1580 ging de graaf van Rennenberg, de stadhouder namens de Staten-Generaal, over naar de Spaanse partij, met instemming van een groot deel van de stadsregering. Dit zogenaamde Verraad van Rennenberg luidde een periode van grote militaire activiteit in: het aantal soldaten in en rond de stad Groningen, nu een Spaansgezinde enclave in Staatsgezind gebied, nam sterk toe. Direct na het Verraad ondernamen de Staatsgezinden, onder leiding van onder andere de watergeus Bartold Entens een poging de stad te heroveren. Entens omsingelde de stad, legde bruggen over de omliggende sloten of dempte deze en richtte wallen op om zo langzaam maar zeker de stad tot dichtbij te benaderen, in de hoop dat de stad zich snel zou overgeven. Om hem te hulp te komen werden hem nog de heren Van Hohenlohe, Valckenstein en graaf Willem Lodewijk met hun troepen gestuurd, die hun troepen opstelden te Helpman, Euvelgunne, Oosterhogebrug en Noorderhogebrug ("utrumque tam Orientalem quam Septentrionalem Pontem")[96]. Na vele uitvallen en schermutselingen, waarbij vele doden vielen, moesten de Staatse troepen de belegering op 19 juni uiteindelijk opbreken. Onder de gesneuvelden was ook Entens zelf, die in zwaar beschonken toestand met een aantal kapiteins met wie hij zich te Rolde moed had ingedronken, op 27 mei om 8 uur 's avonds een twijfelachtige poging deed de stad te bestormen en daarbij "doer de cop geschoten" werd[97].

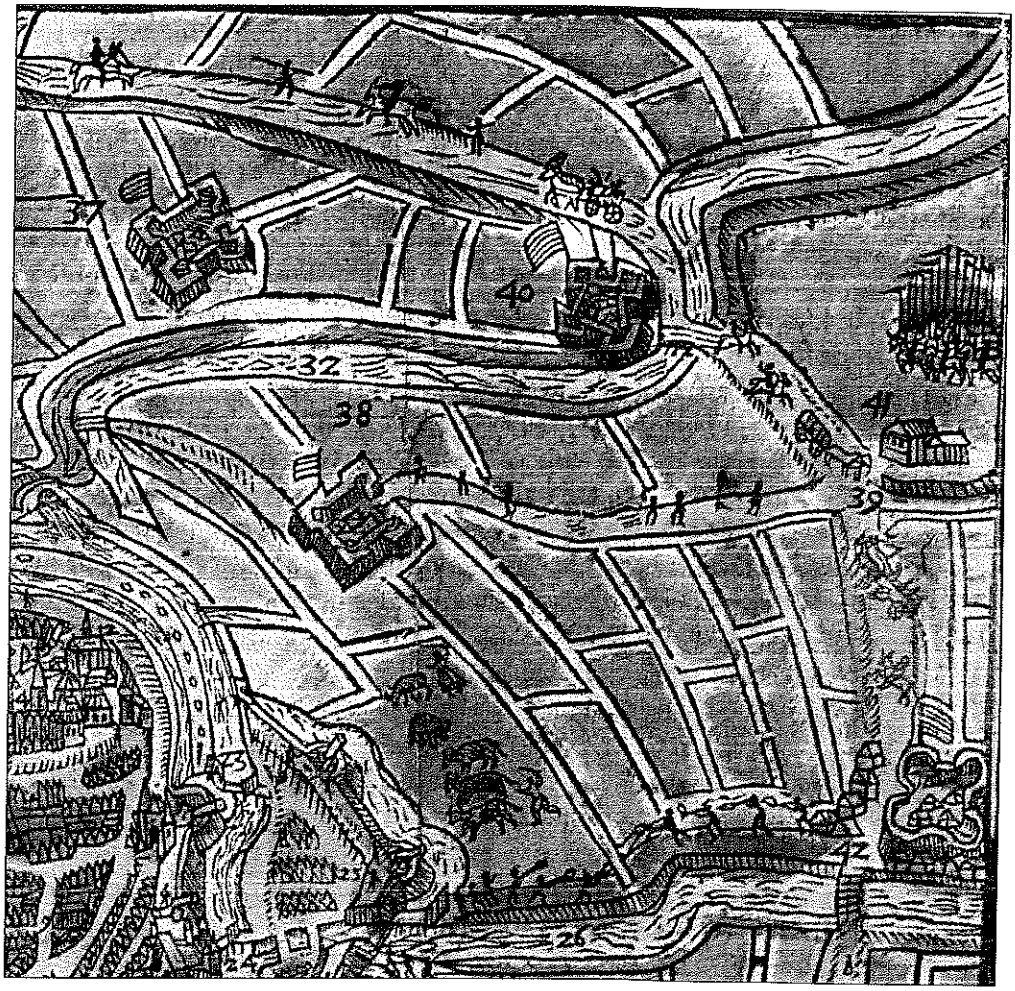

Afb. II.15. "Waerachtig Conterfeytinge der wythberoembden Stadt Groningen" tijdens het beleg in 1594. Betekenis van de nummers: 32. Boterdiep met daarlangs de Bedumerweg; 37. de schans op de Cortingheem (thans De Hoogte); 38. de schans bij de Korreweg; 39. de weg naar Noorderhogebrug (ongeveer langs de Hunze); 40. de schans bij Noorderhogebrug; 41. Ulgersmaborg; 42. de schans bij Oosterhogebrug.

II.6. Bewoningsgeschiedenis tussen 1594 en 1765

De Reductie van 1594 bracht grote veranderingen met zich mee. De stad Groningen en de Ommelanden werden gedwongen verenigd tot één provincie van de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die twee eeuwen stand zou houden. De protestantse godsdienst nam het monopolie van het Rooms-katholicisme over. Pastoors werden predikanten of moesten uit hun functie treden en de kloosters werden opgeheven. De uitgestrekte kloosterbezittingen kwamen in handen van de nieuwe provincie van Stad en Lande. Enkel de stichtingen van één orde waren van deze secularisatie uitgezonderd: de Johannieter commanderijen te Oosterwierum (bij Heveskes), Wijtwerd (bij Usquert) en Warffum. Ook in de overige Nederlandse gewesten bleven de kloosters van de Johannieterorde voorlopig voortbestaan[98]. Dit dankten zij aan het bijzondere karakter van de orde: op Malta vormde de orde een souvereine staat, met de grootmeester als vorst aan het hoofd[99]. Lang zouden zij hun bestaan echter niet kunnen rekken. In 1597, direct na het overlijden van de commandeur van Oosterwierum, Hieronymus Eminghe, eiste de stad Groningen ook de inventarisatie van de goederen van dat klooster en daarop volgde een gelijke opdracht aan de kloosters Wijtwerd en Warffum. Het was het begin van lange processen die, wat Wijtwerd betreft, tot aan 1624 zouden

duren. Uiteindelijk werden de commanderijen toch opgeheven, de bewoners met pensioen gestuurd en de goederen gesecularisseerd[100].

Zo kwamen in 1610 ook de Warffumer goederen in handen van de provincie. In de rekeningen van de kloostergoederen van 1610 komt 'Syssemaheerd' voor het eerst voor. Het land blijkt dan gesplitst te zijn in een deel van 69 grazen, waarop de boerderij staat, en een onbehuisd deel van 30 grazen. Alleen de boerderij met de 69 grazen vinden we in het vervolg onder de naam 'Syssemaheerd' (of latere verbasteringen) terug. Gebruiker van dit stuk is in 1610 een zekere Wigger Jansen te Noorderhogebrug[101]. Mogelijk gebruikte hij de heerd al tien jaar eerder. Hierboven vermeldden we dat de drie Johannieter commanderijen in 1597 werd bevolen hun goederen te inventariseren en te beschrijven. Inderdaad heeft men aan deze opdracht gehoor gegeven, want wij kennen de inhoud van deze inventaris via een afschrift. Het betreft een wat slordige en onvolledige beschrijving van de kloostergoederen. De landerijen te Noorderhogebrug worden niet met name genoemd. Wel treffen we hier Wigger Jansen weer aan, als gebruiker van 90 jukken land, waarvan de ligging niet vermeld wordt[102]. De benaming 'jukken' (ongeveer evenveel als een gras) duidt op bouwland; een juk is vanouds de hoeveelheid land die één span ossen op één dag kan ploegen. Het is mogelijk dat hij in 1598 kloostermeier was op bouwland in het noorden van de provincie, waar land in jukken gemeten werd, en later verhuisd is naar de boerderij bij Noorderhogebrug. Waarschijnlijker lijkt het echter dat in de inventaris een vergissing gemaakt is en dat wel degelijk de boerderij met 69 grazen in plaats van 90 jukken bedoeld is. Dit is des te waarschijnlijker omdat hij in de inventaris van 1598 direct na Haye Staepeert genoemd wordt, die de overige 30 grazen in huur had. Op dit heerschap en zijn opvolgers komen we later te spreken; eerst zullen we nu op de pachters van 'Syssemaheerd' ingaan.

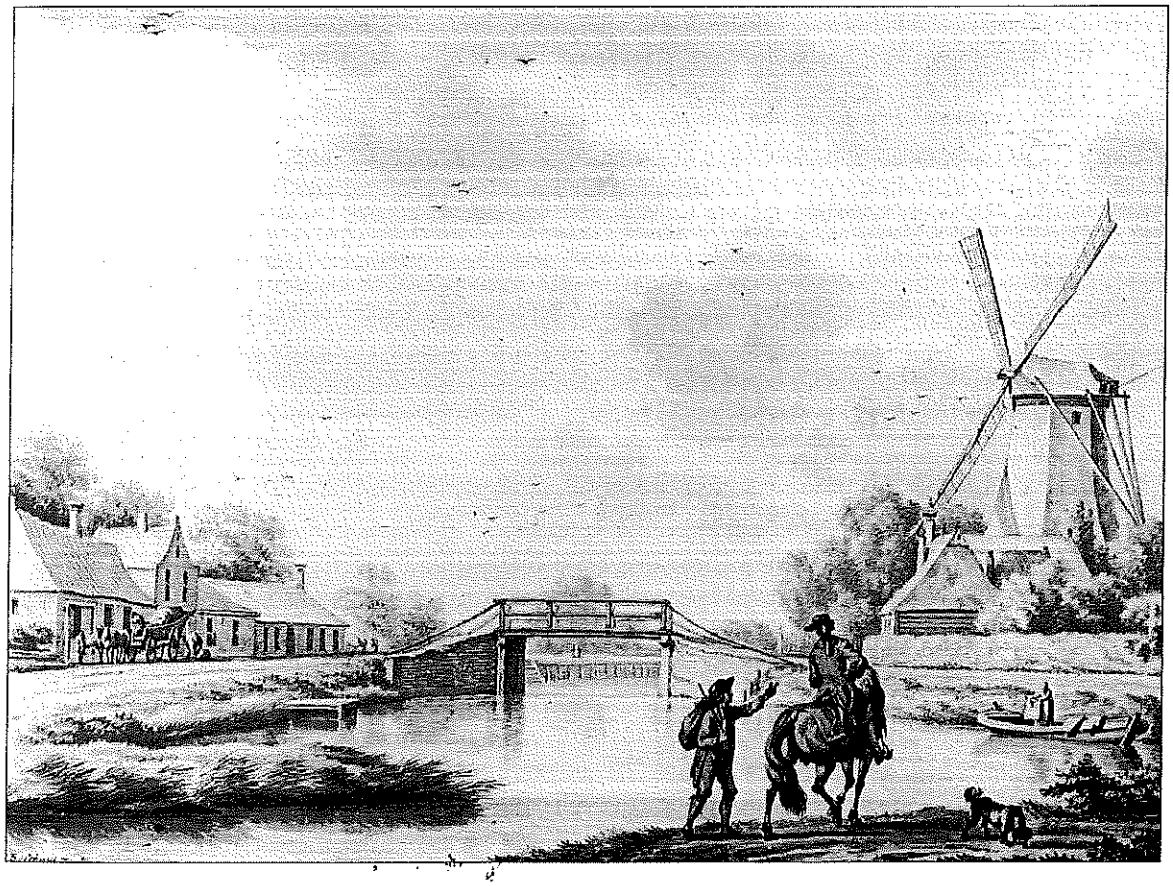

Afb. II.16. Noorderhogebrug met molen en Boterdiep in noordelijke richting gezien (vergelijk afb. II.17). Tekening van J. Bulthuis, 1773, Rijksarchief Groningen, nr. N28-11d.

In Wigger Jansen kunnen we dus de eerste echte bewoner van 'Elba' of 'Syssemaheerd' aanwijzen, want anders dan de eerdere pachters, de dames Horenken, was hij wel woonachtig op de boerderij. Waarschijnlijk al vanaf 1598 en met zekerheid vanaf 1610 bewoonde hij 'Syssemaheerd' tot zijn dood rond 1625. Dat na de Reductie een periode van rust aanbrak en de Provincie als landheer deze ook in klinkende munt omgezet wilde zien, blijkt wel uit de landhuur die snel omhoog schoot. Volgens de inventaris van 1598 betaalde Wigger voor zijn '90 juck' slechts 90 daalder, ofwel 135 gulden per jaar. Op 12 maart 1610 huurde hij het voor een periode van 6 jaar voor 181 gulden en 2½ stuiver per jaar. In 1616 werd de jaarlijkse huur verhoogd tot 207 gulden en in 1628 tot 225 gulden.

Niet alleen de huur veranderde in de jaren na de Reductie; ook de naam 'Syssemaheerd' verdwijnt. In 1610 wordt "Wigger Jansen op Sissema toe Noorderhoogerbrugge" nog genoemd[103], maar in 1616 vinden we hem al als "Wigger Jansen op Sassemaheerd"[104]. Deze naam zal tot het begin van de achttiende eeuw standhouden om dan verder te verbasteren tot 'Sappemaheerd'. Dit soort vervormingen van boerderijnamen is niet ongebruikelijk. Vooral als zij niet meer zijn dan vlaggetjes in de administratie, kunnen namen onherkenbaar veranderen. Een naburig voorbeeld van een dergelijk fantasievolle verminking is de Amkemaheerd in Beijum. Deze straat is genoemd naar de Vrouw Amkenheerd te Winsum, welke naam teruggaat op vijftiende-eeuwse vrouwe Amke Ukena, echtgenote van de Winsumer hoofdeling Evert Sickinghe. In veel gevallen blijkt dat zodra de oorspronkelijke naamgever niet meer op een boerderij woont, de naam gemakkelijk verbastert of verdwijnt. Dat de naam 'Syssema' (in al zijn varianten) nog zo lang bleef bestaan, komt enkel door het feit dat zij in de administratie van de kloostergoederen gehanteerd werd als herkenningspunt. Waarschijnlijk is de naam in Noorderhogebrug zelf al niet meer in zwang geweest vanaf het begin van de zeventiende eeuw; in 1671 wordt de bewoner van 'Elba' bij zijn huwelijk eenvoudig aangeduid als wonende "bij de grontzijl in Noorddijkster ka[r]spel". De verschrijvingen van 'Syssema', via 'Sassema' naar 'Sappema' zijn dan ook enkel te danken aan schrijffoutjes van de provinciale rentmeester of zijn klerk.

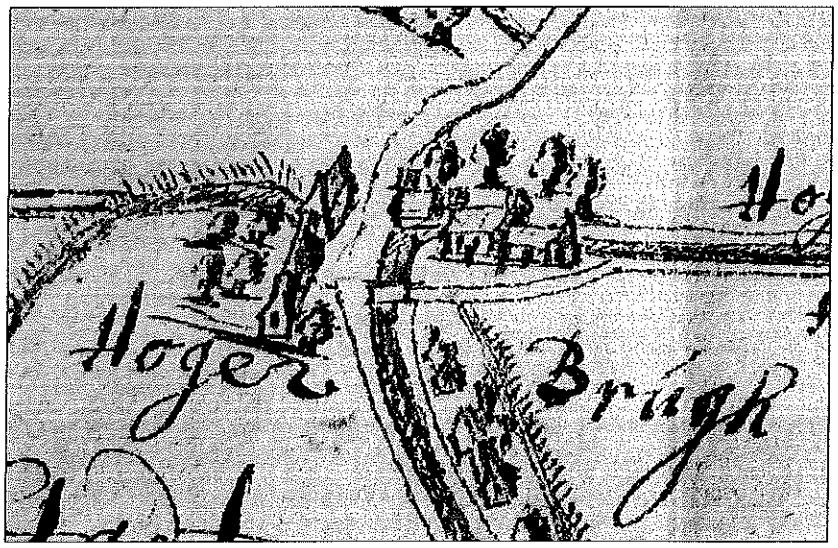

Afb. II.17. Noorderhogebrug in het begin van de achttiende eeuw. Détail van afb. II.11.

Laten we terugkeren naar de gebruiker van 'Syssema'- of 'Sassemaheerd', Wigger Jansen. Uit schriftelijke bronnen weten we weinig van hem. Hij zal naar schatting geboren zijn rond 1570 en zal rond 1600 zijn gehuwd. Zijn vrouw overleefde hem en volgde hem in 1625 op als gebruiker. Het echtpaar had tenminste één kind, een dochter Jantien, gehuwd met een zekere Claes Menckens. In 1629

liet de weduwe van Wigger Jansen de boerderij op hun naam overschrijven[105]. Het echtpaar zal daar 40 jaar lang blijven wonen.

Van Claes Menckens en Jantien Wiggers weten we ook niet veel. Zij betalen jaarlijks braaf hun huur. Deze hobbelt wat mee met de conjunctuur: in 1628 betalen ze jaarlijks 225 gulden, net als hun (schoon)moeder vóór hen. In 1635 wordt de huur flink verhoogd, tot 276 gulden, om in 1648 weer te zakken naar 207 gulden en 1 stuiver. In 1653 komt het dan op 224 gulden en 5 stuivers en dit zal het tot 1681 blijven[106]. Claes en Jantien haalden dit jaar echter niet: in 1668 werden zij na hun overlijden opgevolgd door hun (enig bekende) zoon Wigger Clasen.

Wigger Clasen was al een man van middelbare leeftijd toen hij zijn ouders opvolgde. In 1656 woonde hij nog bij zijn ouders, toen hij op 14 december van dat jaar in het huwelijk trad met Rebbejen Boelens, weduwe van Hindrick Dercks. Na dit huwelijk vestigde hij zich te Bedum, waarschijnlijk in het huis van zijn vrouw. Amper twee jaar later was hij weduwnaar en hertrouwde in maart 1659 met Martien Hindricks, dochter van Hindrick Cornellis te Ellerhuizen. Hij verhuisde naar Ellerhuizen, waar het gezin in 1664 en 1666 verblijd werd met de geboorte van twee kinderen[107]. Na het overlijden van Wiggers vader betrok het gezin in 1668 de ouderlijke boerderij bij Noorderhogebrug. De overdracht werd op 4 juli 1668 toegestaan[108]. Wederom pakten zich donkere wolken samen boven de 'Sassemaheerd': Wigger Clasen moest ook zijn tweede vrouw ten grave dragen. In 1671 trouwde hij voor de derde keer: de bruid was Aeltien Jacobs, dochter van Jacob Dercks te Ellerhuizen. In 1674 werd haar naam in de provinciale rekeningen bij die van haar man als huurder te boek gesteld[109].

Nadat drie generaties van dezelfde familie 'Sassemaheerd' een eeuw lang gebruikt hadden, verdween zij in 1695 plotseling spoorloos. Wat de reden hiervan was, is niet bekend; van een overlijden of een faillisement blijkt nergens iets. We weten slechts dat Wigger Clasen in 1695 de huur van 'Sassemaheerd' opzegde en dat "de behuysinge daerop staende" na taxatie door de provincie overgenomen werd voor 225 gulden[110].

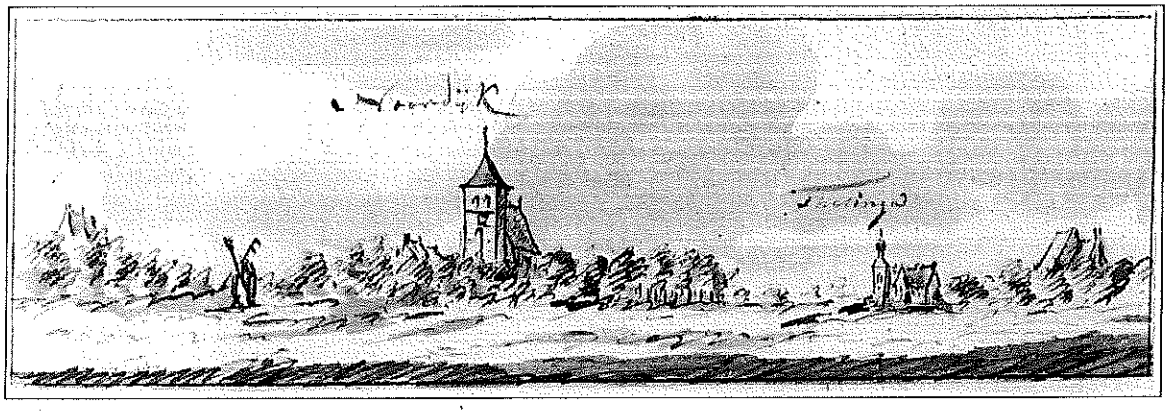

Afb. II.18. Gezicht op Noorddijk met de kerktoren van Thesinge, in oostelijke richting gezien. Tekening door Andries Schoemaker, begin achttiende eeuw. Rijksarchief Groningen, nr. 26-22d.

De nieuwe bewoners waren Cornelis Ayelts en zijn vrouw Annigien Jansen. Zij namen de boerderij voor 225 gulden over en huurden het land met ingang van 12 maart 1695 voor 213 gulden en 18 stuivers per jaar. Deze landhuur bleef tot de verkoop in 1765 ongewijzigd. Borg voor de betaling van de huur en de aankoop stond een zekere Harcke Jans; misschien een broer van Annigien? Cornelis en Annigien waren bij hun huwelijk in 1683 afkomstig van Noorddijk[111]. Cornelis' ouders, Ayelt Engelbers en zijn vrouw woonden inderdaad onder het gerecht van Selwerd, waarschijnlijk dus te Noorddijk[112]. Waar Cornelis en Annegien vóór hun

komst op 'Sassemaheerd' gewoond hebben, weten we niet. In het doopboek van Hoogezand, waar zij trouwden, komen in elk geval in de periode 1683 tot 1695 geen kinderen van hen voor; het doopboek van Noorddijk begint pas in 1722, zodat we hier ook geen kinderen aantreffen. Wij kennen slechts de namen van de twee zonen die hen in 1727 als huurders opvolgden.

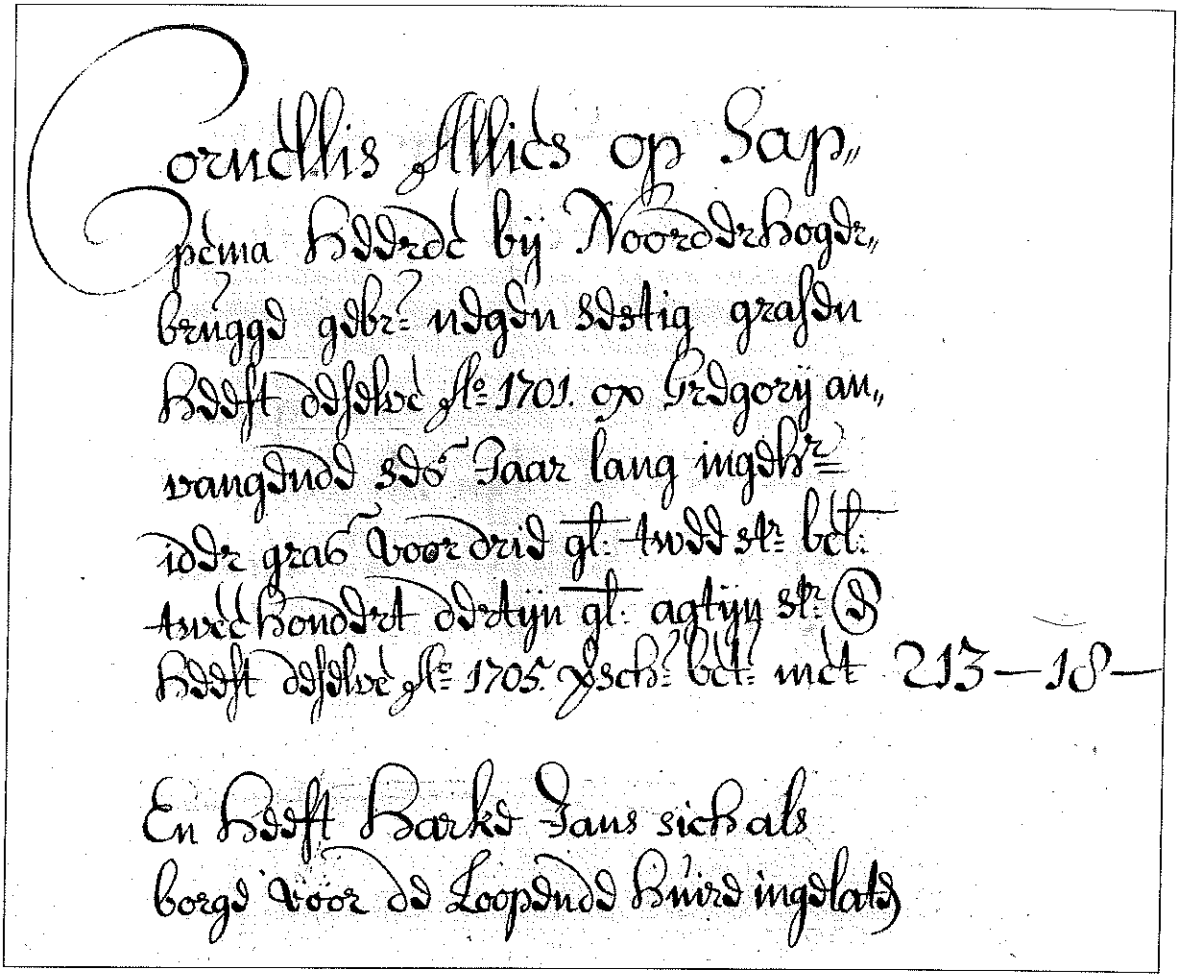

Afb. II.19. Fragment van de provinciale rekeningen betreffende de ontvangst van huur voor 'Sappemaheerd' in 1705. Rijksarchief Groningen, Statenarch., inv.nr. 2923, fol. 15.

In de rekening van 1701 duikt voor het eerst de verbastering 'Sappemaheerd' op[113]. Zoals we hierboven al opmerkten ontstaan dit soort naamswijzigingen meestal als schrijffout van de rentmeester of zijn klerk. In dit geval kunnen we de reden zelfs precies aanwijzen: de schrijver van de rekening van 1700 heeft in de naam zitten knoeien, waardoor er 'Sasspema' lijkt te staan. Het jaar daarop werd deze rekening als legger gebruikt en is de vreemde naam 'verschlimbessert' tot de naam waarmee de boerderij tot 1765 in de rekeningen aangeduid zou worden. Hiermee kunnen ook alle relaties met andere Sappemaheerden, onder andere in het Westerkwartier, dus naar het rijk der fabelen verwezen worden.

Een andere administratieve eigenaardigheid is dat Cornelis Ayelts, of Allies, zoals hij in de rekeningen genoemd wordt, als pachter genoemd wordt tot 1727. Volgens de provinciale administratie zou hij de boerderij dus 32 jaar gebruikt hebben. Het is een mooi voorbeeld hoe voorzichtig men moet zijn met de rekeningen van de kloostergoederen: Cornelis is in 1727 namelijk al 23 jaar dood en begraven en heeft de boerderij maar 9 jaar in gebruik gehad. Op 5 december 1704 leggen namelijk Jurrien Harmens, Rudolf van Groenenberg en Geert Peters de eed af als voogden over de minderjarige kinderen van wijlen Cornelis Ayels en Annegien

Jansen. Dat men de rentmeester van de kloostergoederen niet ingelicht heeft over het verscheiden van de man des huizes, hing ongetwijfeld samen met zuinigheid. Eén van de kenmerken van het beklemde gebruik van land is namelijk dat men bij het inboeken van een nieuwe gebruiker een forse som gelds als geschenk moest betalen, meestal ten bedrage van een jaar landhuur. Om één of andere reden had Cornelis zich in 1695 alleen te boek laten stellen, zonder de naam van zijn vrouw. Eigenlijk had zijn overlijden binnen zes maanden na dato aan de rentmeester gemeld moeten worden om het land op naam van de gezamenlijke kinderen te stellen, tegen betaling van een jaar landhuur[114]. Op het moment dat het jongste kind meerderjarig zou worden, zou de beklemming op naam van het kind dat de boerderij overneemt, gezet moeten worden, wederom met betaling van een geschenk van een jaar landhuur[115]. In 1727 werden echter Cornelis' kinderen Ayolt en Hindrik Cornelis ingeboekt, toen zij beiden meerderjarig (d.w.z. 25 jaar oud) geworden waren. Op die wijze spaarden zij 225 gulden uit. Wel nam Cornelis' weduwe een risico: als haar kinderen overleden zouden zijn, zou zij geen enkel recht op de beklemming meer kunnen doen gelden en gedwongen kunnen worden de boerderij te verlaten[116].

Afb. II.20. De boerderij in de zeventiende eeuw in zuidoostelijke richting. Tekening van Jouke Nijman gebaseerd op de afbeelding van 1731 (zie afb.II.9.).

Het overlijden van Cornelis heeft voor ons een groot voordeel: omdat er minderjarige kinderen waren, werd er een inventaris van de nagelaten goederen opgesteld[117]. Volgens het erfrecht dat in het gerecht van Selwerd gold, erfde de weduwe van haar man niets, tenzij dat in een testament of huwelijkscontract was vastgelegd. In dat geval kon aan de weduwe maximaal de helft van de goederen die staande het huwelijk aangewonnen waren, vermaakt worden[118]. Uit de inventaris blijkt inderdaad dat Cornelis hiervan gebruik gemaakt heeft: volgens de inventaris viel slechts de helft van de erfenis aan de kinderen toe.

De inventaris is natuurlijk niet alleen daarom interessant, maar vooral omdat de volledige huisraad en levende have opgesomd worden. Reden genoeg om deze inventaris hier in zijn geheel te laten volgen:

Prod. den 10 Decemb. 1704

Staet en inventaris van alle soodanige goederen als Cornelis Aijels op sijn sterfdagh heeft nagelaten, overgegeven door Annegien Jans desself nageblevene weduwe woonachtigh bij de Noorderhoogerbrugge.

	De behuijsinge en schuire met de bekleminge angecoft voor	f	250 - 0 - 0
	Een olde eijcken kaste met 1 kevie	f	14 - 0 - 0
1	Kiste, tafels en bancken	f	1 - 10 - 0
10	Oude stoelen	f	1 - 10 - 0
2	Rickies met kleinholtwerck	f	1 - 0 - 0
6	Stoelkussens	f	3 - 0 - 0
1	Spegiel	f	1 - 0 - 0
	Het bonte steenwerck	f	4 - 0 - 0
20	Pondt tin, het pondt 8 stuivers	f	8 - 0 - 0
4	Melckemmers, 1 ketel	f	20 - 0 - 0
2	Geelkoperen potten	f	3 - 0 - 0
2	Beddepannen	f	2 - 8 - 0
2	Messinge schottels, 1 quart, met een klens en een strijckijser	f	1 - 10 - 0
	Het ijserwerck in de heert, met alle het geene dat daer anbehoort	f	2 - 10 - 0
3	Bedden, goedt en quaet met kussens en peulen in alles	f	30 - 0 - 0
4	Deeken, 3 paer groene gordijnen met de rabaten en schoorsteenkleet	f	10 - 0 - 0
20	Beddelackens	f	30 - 0 - 0
16	Kussenbuizen	f	8 - 0 - 0
1	Tafellacken	f	0 - 15 - 0
5	Peerden, jonck en oldt te samen	f	120 - 0 - 0
12	Koijen ijder 30 gulden	f	360 - 0 - 0
2	Enters	f	20 - 0 - 0
4	Kalvers	f	16 - 0 - 0
4	Schapen, een raam	f	12 - 10 - 0
	De honders en eenden	f	1 - 10 - 0
	Het hoij tot de beesten	f	75 - 0 - 0
	De haver in alles	f	20 - 0 - 0
	Het huijsmansgereetschap van wagen, ploegh, eijde, karen, tijnnen molden en alles wat daer an behoort	f	25 - 0 - 0
	Voor eenige glaesen	f	0 - 13 - 0
	Noch eenige plunderije van potten, pannen en alle andere kleinigheden	f	5 - 0 - 0
	In 't geheel	f	1047 - 16 - 0

De lasten van de boedel

An de rentemeester Spaenheim te quaede wegens landthuijr	ƒ	377 - 16 - 0
Noch 50 gld. van 't huijs wegens het coopschat	ƒ	50 - 0 - 0
Noch an pluckschulden	ƒ	20 - 0 - 0
De schulden in alles	ƒ	447 - 16 - 0

De profijtelijcke staet	ƒ	1047 - 16 - 0
De lasten	ƒ	447 - 16 - 0
	ƒ	600 - 0 - 0
Voor de kinderen	ƒ	300 - 0 - 0

Desen aldus nae mijn beste kennisse op gestelt, en laten beschrijven, maer het bevonden mochte worden, dat hijr van iets waer vergeten, beloove soo sulcx angewesen wordt daer op te brengen. Oirconde mijn handt, Groningen, den 10 December 1704.

Dat Annegien X Jans weduwe van Cornelis Aijels dit merck in mijn presentie selver heeft gestelt, getuige ick.

R. v. Groenenbergh, Not.Publ. 12.1704.10

Van het vaders lijfstoebehooren is noch 4 hembden en 20 silveren knopen tot profijt van de kinderen.

Uit deze inventaris blijkt dat de huurders niet zonder reden het te boek stellen van Cornelis' overlijden uitstelden: het extra jaar landhuur dat hiervoor betaald moest worden, zou bijna de helft van het batig saldo van de nalatenschap opsouperen. Verder blijkt uit de inventaris dat het een zuiver veeteeltbedrijf betrof. Dit is ook in overeenstemming met de vondsten tijdens de opgravingen: van verschillende paarden en koeien werd botmateriaal opgedolven uit de zeventiende tot negentiende eeuw. Het is verder verleidelijk om voorwerpen uit de inventaris te identificeren met opgegraven objecten als "eenige glaesen, het bonte steenwerck en eenige plunderije van potten en pannen", maar hiervoor zijn vanzelfsprekend weinig aanknopingspunten (zie hfdst. V.2.). Wij laten dit dan ook graag over aan de fantasie van de lezer.

Na de dood van Cornelis Ayelts in 1704 zal de weduwe op de boerderij zijn blijven wonen. In het verpondingsregister van 1721 wordt echter een zekere Klaas Gerrits voor de grondbelasting aangeslagen wegens het gebruik van de 69 grazen provincieland[119]. Meest waarschijnlijk is hij een tweede echtgenoot van Cornelis'

weduwe, hoewel een huwelijk niet gevonden werd (het overgeleverde trouwboek van Noorddijk begint pas in 1727).

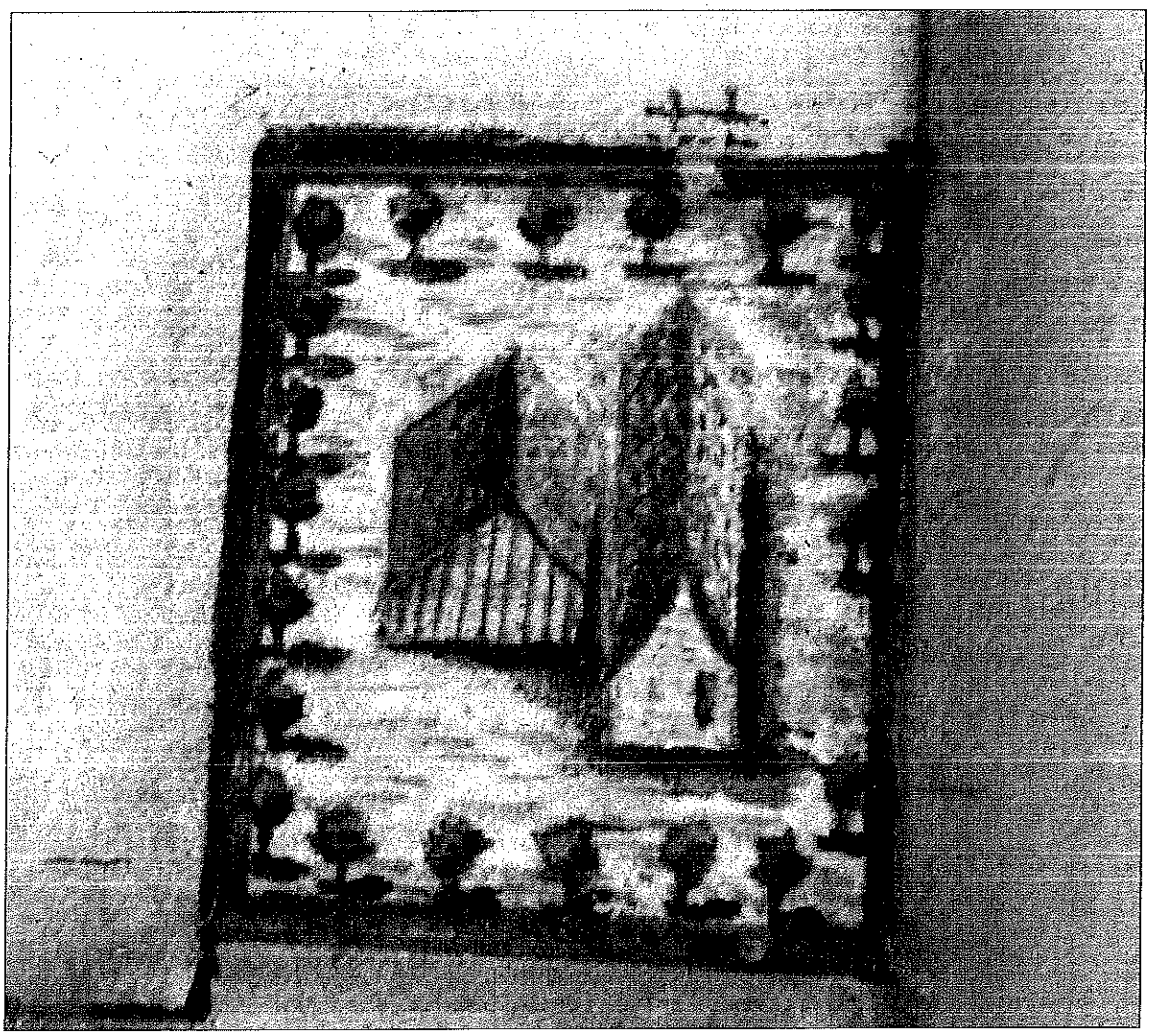

Afb. II.21. De boerderij in 1731. Détail van afb. II.9.

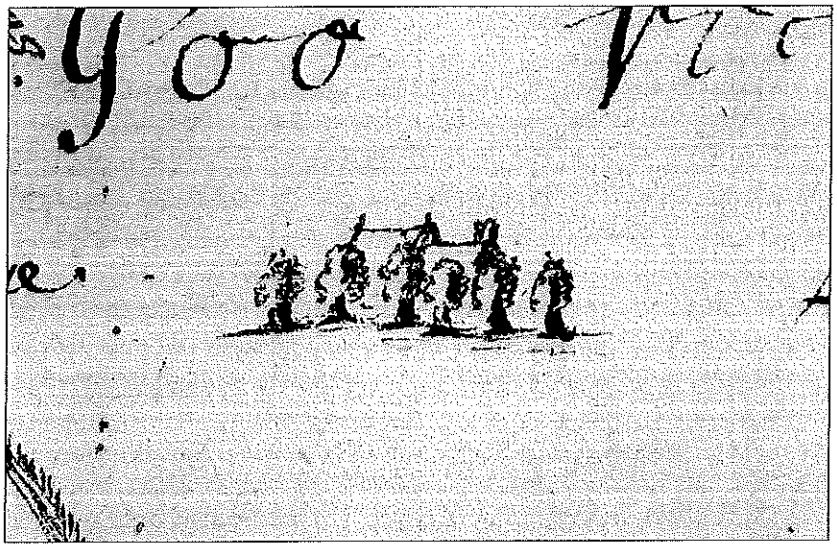

Afb. II.22. Dezelfde boerderij volgens een waarschijnlijk schematische afbeelding uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Détail van afb. II.11.

Eén dramatische gebeurtenis in deze jaren kunnen we niet onvermeld laten: de Kerstvloed van 1717. Ook het kerspel Noorddijk ontkwam niet aan deze ramp: 21 huizen werden beschadigd, 18 paarden, 129 koeien, 24 schapen en 14 varkens verdronken[120]. Of daar ook vee van 'Sappemaheerd' bij was, weten we niet, maar het is heel goed mogelijk. Het westelijke gedeelte van Noorddijk lag vrij laag. Na de overstroming stond het vrijwel geheel onder water. Een bejaarde Noorddijker wist in 1846 nog te vertellen dat hij in zijn jeugd een ooggetuige over de stormvloed had horen vertellen. Ten noorden van Ulgersmaborg, ten noordoosten van 'Elba', lag een heuvel waar oudtijds een kapel zou hebben gestaan. Tijdens de overstroming vluchtte een wit paard op deze heuvel en wachtte tot het water zou zakken, "welk dier staande als op een eiland in het midden des Oceaans, het éénige levend wezen was, dat zich van de Oostelijke stadswallen aan het menschelijk oog vertoonde"[121].

In 1731 werd de heerd gemeten, waarbij Henricus Teijsinga de fraaie kaart vervaardigde die gelukkig bewaard is gebleven. Het is de oudste betrouwbare afbeelding van de boerderij die we hebben. De boerderij blijkt aan de westzijde vergezeld te zijn van een lage, Groninger schuur. Dit type schuur werd in de tweede helft van de achttiende eeuw verdrongen door de hogere Friese schuur[122]. Uit ongeveer dezelfde tijd als de tekening van Teijsinga stamt nog een getekend prentje, maar deze afbeelding is schematisch en waarschijnlijk weinig betrouwbaar. Bij de meting van de landerijen in 1731 bleek de boerderij 74 grazen groot te zijn, waarvan 10 grazen slecht, laaggelegen land. Voorheen stond het land te boek als 69 grazen. De grootte van een gras verschilde per kerspel: in Noorddijk was een gras precies 0,5 ha en dus kwam de totale grootte op 34½ ha. De meting werd verricht in grazen van 240 Groninger roeden per gras, dat wil zeggen 0,4 ha, waarmee de nieuwe grootte 29,6 ha bedroeg[123]. Op het eerste gezicht lijkt het dus dat na meting de heerd groter bleek, maar het omgekeerde is het geval. Een dergelijke afwijking is niet ongebruikelijk: voordat een stuk land gemeten werd, fungeerde het aantal grazen of jukken slechts als administratief gegeven, op grond waarvan het aandeel in de belasting of de hoogte van de huur bepaald werd.

De gebroeders Ayolt en Hindrik Cornelis volgden op 21 januari 1727 hun al jaren eerder overleden vader op[124]. Beiden waren, voor zover bekend, ongehuwd en waren dit nog toen zij in 1743 de boerderij verlieten. Vier jaar daarna stapte Ayolt toch nog in het huwelijksbootje: hij moet al ruim 50 of 60 jaar oud geweest zijn toen hij in 1747 te Menkeweer met Aaltje Pieters uit Veendam huwde[125]. Of hij toen nog te Noorddijk woonde, is niet bekend.

De nieuwe huurders waren Jan Runsink, te Groningen, en Derk Mennes, beiden met hun echtgenotes. Zij kregen op 15 januari 1744 toestemming de boerderij over te nemen van de afgaande huurders[126]. Runsink woonde te Groningen, dus als de boerderij bewoond was, zal dit door Derk Mennes en zijn vrouw gebeurd moeten zijn. Van hen is verder niets bekend.

In 1765 wordt de geschiedenis van 'Sappemaheerd' als kloosterboerderij afgesloten: voor 7550 gulden wordt het land verkocht aan Jan Runsink[127]. Rond deze tijd, waarschijnlijk na de verkoop, wordt de zestiende-eeuwse boerderij gesloopt en een nieuw gebouw op dezelfde plek neergezet[128].

II.6.1. Overzicht van de bewoners tot 1765

Omdat zij verantwoordelijk zijn voor het leeuwedeel van de opgegraven voorwerpen die in dit boek behandeld worden, laten we de bewoners/pachters van de boerderij tot de verkoop in 1765 nog één keer aan ons voorbij trekken:

Van (1598) 1610 tot 1628: Wigger Jansen (ca. 1570-ca. 1625), gehuwd met N.N., † na 1628, die hem in 1625 als gebruiker opvolgde.

Van 1628 tot 1668: hun dochter Jantien Wiggers, gehuwd met Claes Menckens (ca. 1600-ca. 1667).

Van 1668 tot 1695, na Claes' overlijden: hun zoon Wigger Clasen (ca. 1630-na 1695?), gehuwd 1° Bedum 14 dec. 1656 met Rebbejen Boelens († ca. 1658), weduwe van Hindrick Dercks; gehuwd 2° Bedum maart 1659 met Martien Hindricks († ca. 1669), dochter van Hindrick Cornellis te Ellerhuizen; gehuwd 3° Bedum 1671 met Aeltien Jacobs, dochter van Jacob Dercks te Ellerhuizen.

Van 1695 tot 1704, maar officieel tot 1727: Cornelis Ayelts (ca. 1655-1704), zoon van Ayelt Engelberts (waarschijnlijk) te Noorddijk, gehuwd Hoogezand 9 april 1683 met Annegien Jansen, afkomstig van Noorddijk.

In 1721 wordt genoemd: Klaas Gerrits, misschien de tweede echtgenoot van Annegien Jansen.

Van 1727 tot 1743: Ayolt en Hindrik Cornelis, ongehuwde zonen van Cornelis Ayelts.

Van 1743 tot 1765: Jan Runsink en zijn vrouw en Derk Mennes en zijn vrouw.

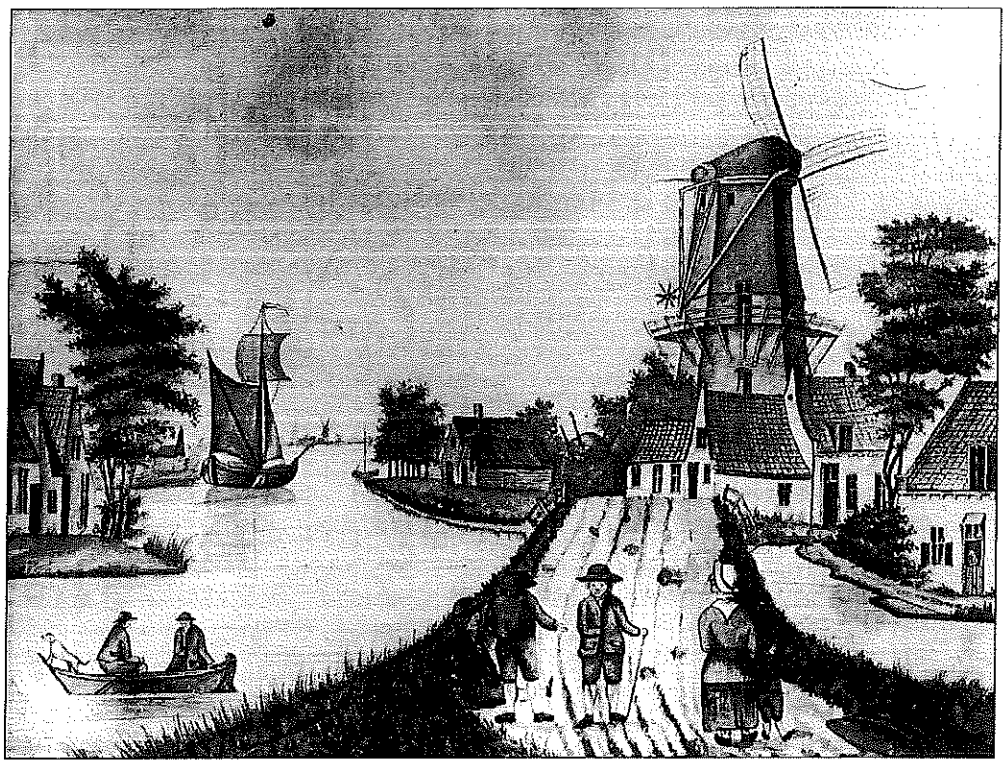

Afb. II.23. Noorderhogebrug (?) in oostelijke richting in 1819. Schilderij door O.A. Kruiger. Gemeentearchief Groningen, stamnummer 14719.

II.6.2. Het overige land van 'Elba'

Nog enige woorden moeten gewijd worden aan de gebruikers van het zuidelijke stuk van 'Elba'. Omdat dit land los staat van de plaats waar de opgravingen gedaan zijn, heeft het weinig zin om er erg diep op in te gaan, maar omdat het vanouds deel van één en dezelfde heerd uitmaakte kunnen we er niet geheel aan voorbij gaan. Tussen 1575 en 1598 werden de heerd van 99 grazen land in twee stukken gesplitst: 69 grazen met de behuizing vormde 'Syssemaheerd' en de overige 30 gra-

zen, onbehuisd land, werden afzonderlijk verhuurd. De eerste bekende huurder, Hayo Staepeert, een steenrijke stad-Groninger, gebruikte het land al in 1598 en huurde tevens het refugium (een huis waarheen de kloosterbevolking in tijden van nood kon vluchten) in de Boteringestraat te Groningen.

Voor de volledigheid geven we hier de lange, zelfs nog onvolledige lijst van gebruikers van dit land tot 1731: 1616 Derck Rotgers te Groningen, 1622 Derck Rotgers en Lambert Hindricks te Groningen, 1628 Jan Loechs, bakker te Groningen, 1635 raadsheer Harm ter Borg te Groningen, 1647 Gerryt Claasen, 1653 Jan Staals weduwe, 1659 Derk Jans, 1665 Hindric Hinding, 1671 Lucas Jansen, 1678, Peter Henricks, 1689 secretaris Roebers en hopman Crans te Groningen, 1695 Jacob Ottens, 1701 Harmen Muller, 1707 Jan Dorenbusch en Peter Jacobs, 1713 Cornelis Claasen, 1719 Gerrit Stroo (in 1721 zijn weduwe[129]),1723 Theodorus Westenbrink en Jan Smit, 1725 dezelfden met Lucas ten Hoorn en Johannes d'Orville en in 1728 alleen dit laatste tweetal.

Uit deze opsomming blijkt duidelijk de status van de huurders: stad-Groningers die het land gebruikten als osseweide. Uit het aantekenboekje van Van Seeratt blijkt ook duidelijk waarom: hij karakteriseert het land in 1731 als 'heel goede osseweyde' en daarom was het bij stadjers bijzonder in trek. Het land blijkt zelfs beter dan zijn huurders: het heeft "vele mijeren gehatt, en defferente huyren, veele remissen (kwijtscheldingen) en banquerotten". Met name de periode tussen 1713 en 1725 kende "veele banquerotten"[130]. Duidelijk is dat te zien aan de hand van de jaarlijkse huur die bijvoorbeeld in 1665 348 gulden bedroeg en in 1707 slechts 108³/4 gulden. De lijst van steeds wisselende huren besparen we de lezer; de huur bewoog zich steeds tussen de genoemde uitersten en was daarmee vergelijkbaar met de huur van 'Sassemaheerd', dat weliswaar drie keer zo groot was en voorzien van een huis, maar het land was van beduidend mindere kwaliteit.

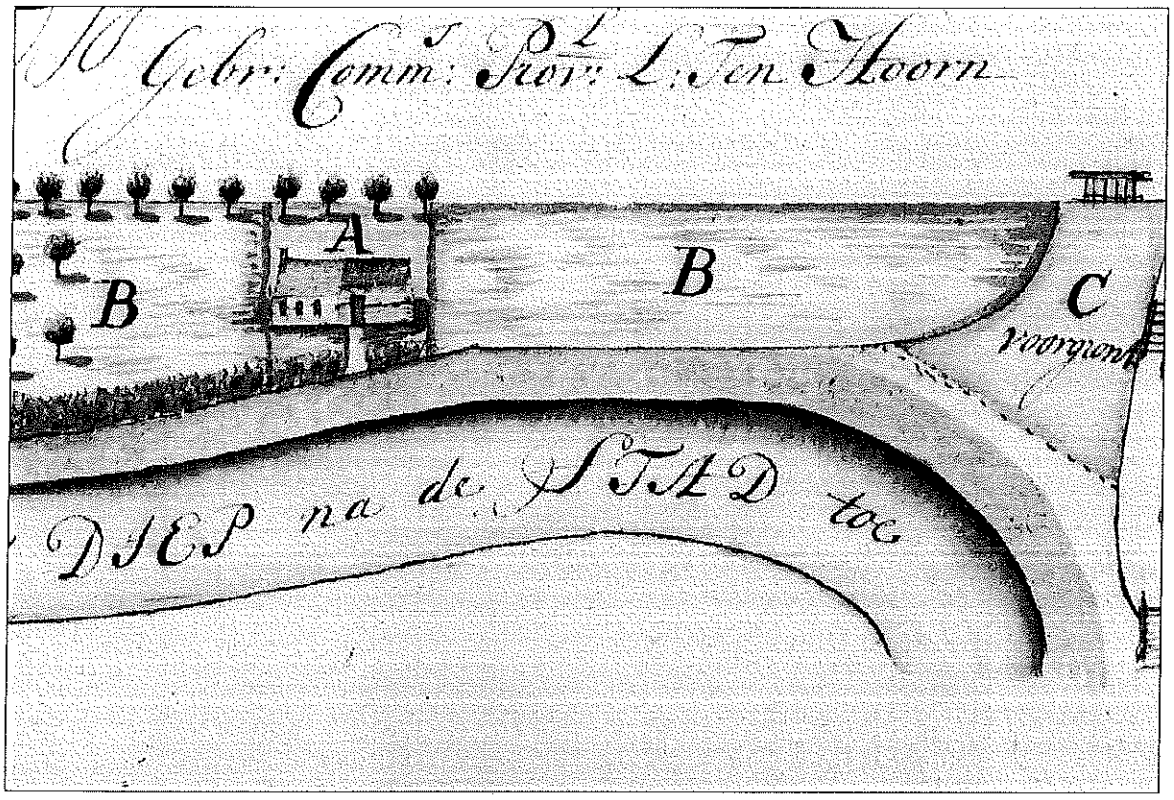

Afb. II.24: Het 'heemtie' bij het Boterdiep. Détail van de tekening door H. Teysinga van het provincieland bij Noorderhogebrug, 17 april 1731, Rijksarchief Groningen, stamnummer 1047/2a, fragment.

In 1659 werd van de 30 grazen één gras vergraven ten behoeve van het trekpad aan de oostzijde van het Boterdiep[131]. Bij de meting van 1731 bleek het land bijna 26 grazen groot te zijn. Ook hier moeten we bij een vergelijking rekening houden met de verschillende grootten van een gras. De 30 Noorddijkster grazen komen op 15 ha, terwijl de 26 grazen volgens de Groninger maat neerkomen op ruim 10 ha. Er blijkt op het land dan ook een 'heemtie' te staan op het perceeltje te Noorderhogebrug naast het Boterdiep. Na 1731 wordt het land gebruikt door de commies provinciaal Lucas ten Hoorn en zijn vrouw, later weduwe, Hiddina Robers[132]. Zij worden opgevolgd door Jan Jans van Del en zijn vrouw Armke Berents[133]. Deze blijven huurders tot de verkoop in 1765, toen het land verkocht werd aan Dr. J.H. Warmolts en zijn vrouw C.C. Offerhaus voor 4100 gulden[134].

II.7. Naschrift

Hiermee zijn we aan het einde gekomen van de bewoningsgeschiedenis tot de helft van de achttiende eeuw. Zoals in de inleiding al aangekondigd werd, hebben we afgezien van het opsommen van de latere eigenaren en gebruikers. De geïnteresseerde lezer kan met behulp van verkoopacten, belastinggegevens en het bevolkingsregister deze lijst eenvoudig opstellen tot aan de laatste gebruikers in de jaren zeventig van deze eeuw.

Veel is veranderd in de omgeving van 'Elba'. Met veel moeite zijn in het landschap nog restanten van oudere situaties te herkennen. Naast de gelijknamige woonwijk rust de oude Hunze onopvallend, waar het eens een centrale functie vervulde. De strijdende middeleeuwse hoofdelingen zijn via Noorddijkster landbouwers geëvolueerd in rijtjes forensen. Slechts één ding is hetzelfde gebleven: over de plek waar de heilige Walfridus 1000 jaar geleden een brug bouwde om de reis van Bedum naar Groningen te vergemakkelijken, razen nu dagelijks de moderne pelgrims over de N 46.

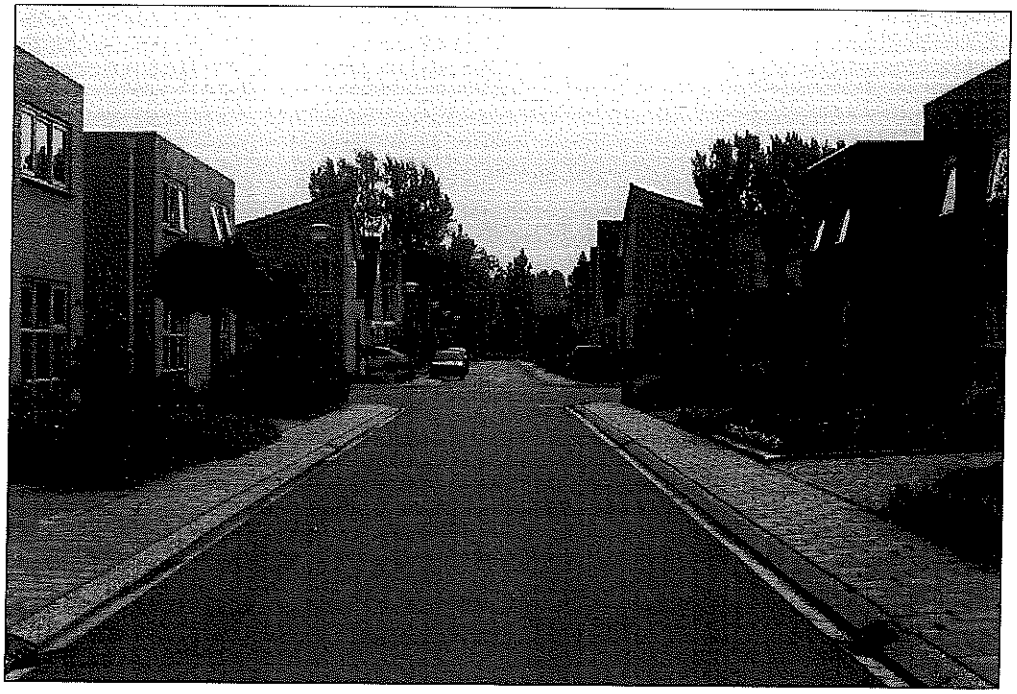

Afb. II.25. De Klerkstraat anno 1994. Gezicht vanaf de positie van het steenhuis, pal in de richting van de stad Groningen, die waarschijnlijk in 1400 verantwoordelijk was voor zijn verwoesting.

NOTEN

Dank is verschuldigd aan Dr. F.J. Bakker, W.G. Doornbos, Dr. W.J. Formsma, H.L. Kuipers, Drs. A.J. Rinzema, Drs. E.W. van Roijen en Drs. B.P. Tuin voor het beschikbaar stellen van gegevens en het geven van waardevolle aanwijzingen voor de totstandkoming van dit hoofdstuk.

1. Boeles, *Noorddijk*, 51.
2. Boeles, *Noorddijk*, 77-79.
3. M.i. ten onrechte situeert Van Schaïk, *Walfridus*, 57, deze weg, in 1467 "streckende over dat maer op sunte Walfridus wech", ten noorden van de Zuidwending. Met "dat maer" zal niet het Zuidwoldermaar, maar het Boterdiep bedoeld zijn.
4. Praamstra, 'Sporen', i.h.b. fig. 2 en 5, letter D. Zie noot 11.
5. De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 288-290.
6. Zie over deze weg ook Boeles, *Noorddijk*, 51.
7. Van Schaïk, *Walfridus*, 136-137. In het oorspronkelijke Latijn heet de brug Walfripons of Walfridipons.
8. Ibidem, 26-29.
9. Ibidem, 57.
10. Overdiep, *Jacob van Deventer*, 121.
11. Zo bijvoorbeeld al in 1592, toen "die dijck offte lane" langs de Hunze (aan de noordzijde van de Poortstraat in De Hoogte) afgegraven werd om een toegangsweg naar de 'Ovenvenne' (nu onder het industrieterrein) aan te leggen (G.A.G., Arch. parochiekerken, inv.nr. 8, reg. 895, d.d. 13 mei 1592). Zie ook noot 4.
12. *OGD*, II, nr. 1222.
13. Noomen, 'Koningsgoed',142.
14. Overdiep, *Jacob van Deventer*, 31, met verdere verwijzingen.
15. Naast verschillende landerijen in Paddepoel bezat deze familie in het begin van de zestiende eeuw ook land ten zuiden van de Bedumerweg (R.A. Gelderland, Familiearch. Van Rhemen, inv.nr. 1158, d.d. 20 april 1502).
16. Van Schaïk, *Walfridus*, 57. Zie ook: Boeles, *Noorddijk*, 56-57.
17. Voor de latere geschiedenis van de Ulgersmaborg zie men: Luitjens-Dijkveld Stol, 'Borgen te Noorddijk', 31-37.
18. R.A.G., Collectie handschriften Fransema, nr. 6, fol. 54v.
19. G.A.G, Gildenarch. inv.nr. 82.
20. Zie: *Claveboek Tiassens*, passim.
21. Bawe Onsta huwde Abele Tamminga; Ewert Onsta huwde Ewe Ewsema. Zie Hommes, 'Onsta', 13-14; Rinzema, *Burger*, 202.
22. G.A.G., Arch. Armhuiszittenconvent, inv.nr. 234, d.d. 12 sept. 1433.
23. G.A.G., Gildenarch., inv.nr. 82.
24. G.A.G., Arch. Parochiekerken, inv.nr. 33, fol. 1; R.A.G., Kloosterarch., inv.nr. 144, reg. 218.
25. Hij werd in 1440 als student te Keulen ingeschreven als 'Groningensis' (Keussen, *Matrikel Köln*). Met dank aan Dr. S. Zijlstra die mij op deze inschrijving opmerkzaam maakte.
26. R.A.G., Huisarch. Farmsum, inv.nr. 676, reg. 129, d.d. 10 sept. 1462.
27. Universiteitsbibliotheek Groningen, Zijlboek Aduarderzijlvest, fol. 65 en 71.
28. Siemens, *Historische atlas*, localiseert dit perceel iets noordelijker, maar m.i. ten onrechte. Volgens het kadastrale minuutplan was het door Siemens aangewezen perceel ruim een hectare groter dan dat op de kaart van Teijsinga. Bovendien wijkt de vorm iets af en kloppen de namen van de aangrenzende eigenaars niet.
29. Janse, *Grenzen*, 149-157.
30. Rinzema, *Burger*, 204.
31. Janse, *Grenzen*, 169-171.
32. Rinzema, *Burger*, 211-212.

33. Janse, *Grenzen*, 172.
34. Rinzema, *Burger*, 204.
35. *OGD*, nr. 1202.
36. *OGD*, nr. 1222.
37. *OGD*, nrs. 1218, 1219, en 1220.
38. *Ostfriesisches Urkundenbuch*, nr. 213.
39. *Warfconstitutiën en oordelen*, 2-3, d.d. 3 juni 1411. Ook: R.A.G., Kloosterarch., inv.nr. 20, reg. 85, fol. 3v.
40. *Ordelen etstoel* I, nrs. 820a en 850.
41. Rinzema, *Burger*, 128, 212-218.
42. *Ostfriesisches Urkundenbuch*, nr. 245.
43. R.A. Utrecht, Bisschopelijk arch., inv. nr. 474, d.d. 3 nov. 1415.
44. *Ostfriesisches Urkundenbuch*, nrs. 261 en 274.
45. Ibidem, nr. 302.
46. Zie hoofdstuk VII.5 en 6.
47. Zie hoofdstuk I.4.2, sub E., en VIII.2.1.
48. Zie hoofdstuk VI.
49. *OGD*, 1221.
50. *OGD*, 571 en 748.
51. Overdiep, 'Tijdstip', 187-189.
52. Formsma, e.a., *Borgen*, 176.
53. R.A.G., Kloosterarch., inv.nr. 320, reg. 99.
54. Noordhuis, *Johannieters*, 95, 99.
55. Folkerts, 'Everswolde', 43.
56. Ibidem, 46-47.
57. Noordhuis, *Johannieters*, 95.
58. R.A.G., Kloosterarch., inv.nr. 20, reg. 176, fol. 120.
59. Ibidem, reg. 921, fol. 91^{v}.
60. De ligging van deze en andere landerijen van de familie Ulger blijkt duidelijk uit R.A. Gelderland, Familiearch. Van Rhemen, inv.nr. 1158, d.d. 20 apr. 1502.
61. Wiersum en Le Cosquino de Bussy, 'Visitatie-verslagen', 249. Zie ook Noordhuis, *Johannieters*, 86.
62. R.A. Overijssel, Arch. klooster Sibculo, inv.nr. 14, fol. 314^{v}: "Inden Paddenpoel prope Groeningen LX gras landes. Nos utimur cum pecoribus nostris" (1542).
63. 'Kroniekje', Zuidema ed., 123.
64. Ibidem, 133-134: "Ende sie gheven sich toe rugghe myt groeten loepen scloet uuth scloet yn, na Hoegerbrugghe ende Beem to".
65. R.A.G., Statenarch. 1814, fol. 27.
66. G.A.G., Stadsrekeningen 1540, fol. 351 en 354, 1541, fol. 311 en 315.
67. G.A.G., Stadsrekeningen 1547, fol. 253.
68. *Rekeningen Groningen*, Blok ed., 297, 364, 389-391, 393.
69. R.A.G., R.A. Selwerd en Sappemeer, inv.nr. 1763, fol. 117^{v} (1561-1562); o.a. vermeld in R.A.G., Reg. Feith 1561.143 (9 maart 1561); G.A.G., Coll. J.E. Koning, inv.nr. 21 (21 febr. 1562).
70. *Diarium Alting*, 143.
71. Hommes, 'Horenken', kol. 299-314, 338-348, aldaar 304.
72. R.A.G., H.A. Farmsum, inv.nr. 709, reg. 430.
73. *Diarium Alting*, 143.
74. R.A.G., H.A. Farmsum, inv.nr. 711, reg. 430.
75. G.A.G., Arch. Heilige-Geestgasthuis, inv.nr. 74, reg. 232, Reg. Feith 1542.18 (15 nov. 1542); *Rekeningen Groningen*, Blok ed., 352 (21 febr. 1548).
76. G.A.G., Gildenarch., inv.nr. 82.
77. R.A.G., R.A. Selwerd en Sappemeer, inv.nr. 1763, fol. 55^{v}-57 (7 febr. 1545), 117^{v} (1546-1554, 1558-1559); G.A.G., R.A. III b 1, Reg. Feith 1554.72 en 77 (27 nov. 1554); Ibid.,

Reg. Feith 1559.58 (26 okt. 1559); R.A.G., Ommelander arch., inv.nr. 36, fol. 22 (d.d. 4 jan. 1556).

78. G.A.G., R.A. III b 1, Reg. Feith 1558.42 (18 okt. 1557).
79. *Diarium Alting*, 103, 110.
80. Voor de volledigheid zij hier nog vermeld dat de Johan Horenken, die als olderman van het gildrecht voorkomt, een ander is (Vgl. R.A.G., Ommelander arch., inv.nr. 36, fol. 22, waar de ambtman en de olderman Johan Horenken tegelijkertijd voorkomen). Deze was ook al een zoon van burgemeester Johan Horenken, die meestal ter onderscheiding Olde Johan Horenken genoemd werd. Om de verwarring nog groter te maken overleed deze laatste ook in 1563 (*Diarium Alting*, 124; dat 'onze' Johan in 1563 overleed blijkt uit G.A.G., Arch. parochiekerken, inv.nr. 34). Het is bij deze overvloed aan Johan Horenkens dan ook niet geheel zeker dat de bovengenoemde gegevens alle bij de goede Johan terecht zijn gekomen.
81. Zie bijvoorbeeld 'Het schatregister voor de jaartax in 1540' in: *Gruoninga* 36 (1991) 58-59.
82. R.A.G., H.J.K., inv.nr. 207, d.d. 1 nov. 1559.
83. R.A.G., Reg. Feith 1561.143, d.d. 9 maart 1561.
84. R.A.G., H.A. Gruys, inv.nr. 104, d.d. 8 nov. 1583.
85. R.A. Gelderland, Hertogelijk arch., inv.nr. 1331, fol. 14^{v}.
86. Zie hfdst. VII.6.
87. Zie hfdst. VI.3.
88. "Spaansgezinden of geus, plunderen is de leus". *Kroniek Abel Eppens*, II, 664.
89. Bergsma, *Abel Eppens*, 63-67.
90. Overdiep, *Groninger schansenkrijg*, kaarten 1589 en 1590, laat de troepen van de Spaanse stadhouder over Noorderhogebrug in de richting van Zoutkamp trekken. Waarschijnlijker zullen dezen echter de weg naar Winsum langs Selwerd hebben genomen, wat de normale route is. Bovendien schrijft secretaris Julsing, wat de tocht op 11 maart 1590 betreft: Verdugo, komende vanuit Friesland, "heeft zich regtstreeks naar Winsum begeven, om de stadsmuren heen langs de gracht, na de houten brug bij de Kranepoort overgegaan te zijn" (Boeles, 'Groningen en de Ommelanden', 11).
91. Boeles, 'Geschiedkundige aanteekeningen', 276. Met Hogerbrugge zal ook Oosterhogebrug bedoeld kunnen zijn.
92. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 1814, fol. 30^{v}.
93. R.A.G., Ommelanderarch., inv.nr. 83, d.d. 1 en 4 febr. 1577.
94. R.A.G., H.A. Gruys, inv.nr. 104, d.d. 8 nov. 1583.
95. Boeles, 'Geschiedkundige aanteekeningen', 282.
96. *Kronijk Phebens* 68. Met de schans bij Hogebrug ("munitio ad Altiorem pontem sita") die Phebens in 1594 noemt zal wel Oosterhogebrug bedoels zijn (Ibidem, 166).
97. Feith, 'Aanteekeningen', 68.
98. Wiersum, 'Bezittingen commanderijen', 1.
99. Noordhuis, *Johannieters*, 117.
100. Wiersum, 'Bezittingen commanderijen', 1-3.
101. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2314, fol. 334.
102. Wiersum, 'Bezittingen commanderijen', 30.
103. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2659, fol. 323.
104. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2319, rol. 339.
105. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2339, fol. 295v.
106. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2658, fol. 19.
107. Op 24 juli werd een kind van "Wigger Clasen tot Elderhuisen" te Bedum gedoopt, van wie de naam niet vermeld wordt. Op 11 maart 1666 liet Wigger te Bedum een zoon Jan dopen. Andere kinderen zijn niet gevonden, maar het doopboek van Bedum is in deze tijd verre van volledig.
108. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 726, fol. 95.
109. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 726, fol. 133, d.d. 16 juni 1674: "Wigger Clasen, provincie-

meier tot Noordijck is weduwnaer geweest, doch nu wederom getrouwt an eener, Aeltyn genaempt."

110. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2468, fol. 14v.
111. Trouwboek Hoogezand, d.d. 9 april 1683: "Cornelis Ayelts en Annejen Janssen, beyde van Noordijck".
112. R.A.G., R.A. Selwerd en Sappemeer, inv.nr. 140, fol. 5: beschrijving van de goederen van "Ayelt Engelbers en desselfs weduwe, Selwert subject", d.d. 17 april tot 19 mei 1692. Hierin komt als crediteur voor: Cornellis Ayels voor 300 gulden "volgens testamentaire dispositie".
113. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2480, fol. 14v.
114. Staatsresolutie, d.d. 15 april 1695, gedrukt bij Feith, *Beklemregt*, 576.
115. Feith, *Handboekje*, 25-26.
116. Feith, *Handboekje*, 32-33.
117 R.A.G., R.A. Selwerd en Sappemeer, inv.nr. 485.
118. *Landt-recht Selwerdt*, boek III, art. XXXI en XXXII.
119. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2145, fol. 78.
120. Boeles, *Noorddijk*, 80.
121. Boeles, *Noorddijk*, 53.
122. Zie Luitjens-Dijkveld Stol, 'Oud Groninger schuur '. Hier zijn meer voorbeelden van vergelijkbare boerderijen te vinden.
123. Verhoeff, *Oude maten*, i.v. Noorddijk en Groningen.
124. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2532, fol. 12v.
125. D.T.B. Noorddijk, ondertrouw d.d. 30 sept. 1747.
126. R.A.G., Statenarch., inv,nr. 720, fol. 280.
127. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2608, fol. 280, en inv.nr. 734, fol. 29v.
128. Zie hfdst. I.4.4.
129. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2145, fol. 78.
130. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 3165, fol. 56.
131. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2658, fol. 345.
132. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 2540, fol. 13.
133. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 735, s.v. 'Noordijk Goorecht'.
134. R.A.G., Statenarch., inv.nr. 734, fol. 29v.

LITERATUUR

Bergsma, W., *De wereld van Abel Eppens, een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen/Leeuwarden 1988).

Boeles, P., *Het tweehonderd vijftig jarig bestaan der hervormde gemeente te Noorddijk* (Groningen 1846).

Boeles, W.B.S., 'Geschiedkundige aantekeningen over de krijgsbedrijven in en nabij Groningen, van 1566-1581', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid der provincie Groningen* 7 (1870) 274-286.

Boeles, W.B.S., 'Groningen en de Ommelanden tijdens het stadhouderschap van Francisco Verdugo; volgens de berigten van den stads-secretaris Joh. Julsing, uit de jaren 1589-1594', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid der provincie Groningen* 3 (1866) 1-43.

Het claveboeck van Johan Tiassens, L.H. Bruins ed. (z.p. 1986).

Diarium van Egbert Alting, W.J. Formsma en R. van Roijen ed., R.G.P. 111 ('s-Gravenhage 1964).

Feith, H.O., 'Aanteekeningen betreffende Groningen en omstreken in 1580, 1581 en 1582', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid der provincie Groningen* 7 (1870) 68-78.

Feith, H.O., *Het Groninger beklemregt* (Groningen 1828-1837).

Feith, H.O., *Handboekje over het beklemregt ten dienste van eigenaars en beklemde meijers* (Groningen 1851).

Folkerts, J., 'Uit de geschiedenis van Zuidlaarderveen, het oude Everswolde', in: *Nieuwe Drentse volksalmanak* 98 (1981) 38-60.

Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen 1973).

Hommes, H.L., 'Bijdragen tot genealogieën van oude adellijke geslachten in Stad en Lande. 17. Horenken', in: *De Nederlandsche leeuw* 71 (1954) 299-314, 338-348.

Hommes, H.L., 'Het geslacht Onsta', in: *De Navorscher* 96 (1958) 10-23.

Keussen, H., *Die Matrikel der Universität Köln* I (Bonn 1928).

'Kroniekje van Groningen, uit de 16de eeuw', W. Zuidema ed., in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 10 (1889) 93-181.

De kroniek van Abel Eppens tho Equart, J.A. Feith en H. Brugmans ed. (Amsterdam 1911).

Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594, H.O. Feith ed. (Utrecht 1867).

Landt-recht des Gerichts van Selwerdt (Groningen 1673).

Luitjens-Dijkveld Stol, R.A., 'Borgen te Noorddijk', in: *Groningen. Cultureel maandblad* 13 (1971) 23-37, 65-73.

Luitjens-Dijkveld Stol, R.A., 'De oud-Groninger schuur', in: *Groningse volksalmanak* (1970-1971) 61-98.

Noomen, P.N., 'Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad', in: J.W. Boersma e.a. red., *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 97-144.

Noordhuis, G.F., *De Johannieters in Stad en Lande. Geschiedenis van de Johannieters in de provincie Groningen (13de-17de eeuw)* (Warffum 1990).

Oorkondenboek van Groningen en Drenthe, P.J. Blok e.a. ed. (Groningen 1896-1899) (te citeren als: *OGD*).

Ordelen van de Etstoel van Drenthe 1399-1447, F. Keverling Buisman ed., Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse recht, nr. 15 (Zutphen 1987)

Ostfriesisches Urkundenbuch, E. Friedländer ed. (Emden 1878-1881).

Overdiep, G., *De Groninger schansenkrijg 1589-1594* (Groningen 1970).

Overdiep, G., *De plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565* (Alphen aan de Rijn 1984).

Overdiep, G., 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', in: *Us wurk* 21-22 (1972-1973) 187-192.

Praamstra, H., 'Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje', in: *Groningse volksalmanak* (1958) 127-144.

Rinzema, A.J., *Een burger vertelt. De kroniek van Johan Lemego* (doctoraalscriptie R.U. Groningen 1987).

Schaïk, R.W.M. van, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude overlevering* (Groningen 1985).

Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962).

Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1982).

Vries, W. de, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Djakarta 1946).

Warfconstitutiën en oordelen tot en met het jaar 1601, H.O. Feith ed., Werken Genootschap P.E.I.P., 7 (Groningen 1863).

Wiersum, E., 'De bezittingen van de drie Groningsche commanderijen in het laatst van de 16de eeuw', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 45 (1924) 1-31.

Wiersum, E., en A. le Cosquino de Bussy, 'Visitatie-verslagen van de Johanniter-kloosters in Nederland (1495, 1540, 1594)', ed., in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 48 (1927) 146-340.